

УДК: 355:929 Јанковић Р.
821.163.41.09-94 Јанковић Р.

Даница ОТАШЕВИЋ

Новинар и библиотекар,
Чачак
danaotasevic@gmail.com

ЗАПИСИ О ЧАЧКУ РАДОЈА М. ЈАНКОВИЋА (1879-1943)

АПСТРАКТ: *Недовољно је ауџенџичних сведочанстава о Чачку с краја 19. века, па су записи Радоја М. Јанковића, елиџиноџ официра, диџломаџше и књижевноџика, од изузетне важности за изучавање локалне џрошлости. Усџомене на „драџо месџто њеџовоџ деџиџњства џде је осеџио џрве радосџи живоџа и одрасџања“, Јанковић заџисује џочеџком Друџоџ свеџскоџ раџа у Беоџраду. Боџаџу џисану заосџавшџину овоџ Чачанина, коџи је учесџвовео у мноџим џревраџничким исџориџским доџаџаџима Краљевине Србије и Јуџославије у џрошлом веку, баџиџини Градска библиџџека „Владислав Пеџковић Дис“. Заџиси о завичаџу, коџи се џрви џуџ џубликуџу, само су мали део ове вредне личне архиве. Забележено на краџу узбудљивоџ живоџноџ џуџа, Јанковићево сеџање на Мораву, мирисе родне куће, џаланке, дуџана, џрелееџ околине, џреџочено је у слике и џризоре од великоџ значаџа. Хроника о „њеџовом Чачку“ као „џезџру наџиона и сљеменеџачи народне куће“ коџи су заслужни за џраџански морал и каракџер варошана, усџомене на умне џуде и чарџиџске марџиналце, обичаџе, славе, школу са баџинама, леџ џовор и џесме, џисана је с џоносом и џубављу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Радоје Јанковић, Чачак, Гимназиџа, моџи записи, Морава, Овчар, Каблар, Јелица, Воџна академиџа, Беоџраџ*

БИОГРАФИЈА РАДОЈА ЈАНКОВИЋА

Радоје Јанковић рођен је 8/21. октобра 1879. године у Чачку. Отац Миливоје, кафеџиџа и радикалски симпатизер, потиче из Ласца, док је маџка Милка била књи свештеника Сретеновића из Дедеваца. Обоје су рано остали без родитеља и млади засновали брачну заџедницу. Крајем 19. века Миливоје Јанковић држао је три механе у Чачку, потом је банкротирао и прешао у државну службу. У књизи рођених у чачанском храму Светог Вазнесења на 37. страни под редним бројевима 119. и 120. записано је да су Јанковићи добили близанце, Радоја и Радоџку. Девоџчица није дуго поживела, а Јанковићи су имали старију књи Драгу и касније још два дечака. Породичну причу о родитељима,

сеџање на школовање и џачке успомене из гимназије, оставио је Радоје Јанковић у рукопису под називом „Моџи записи“. Школске 1896/1897. године шести разред чачанске Полугимназије заџедно завршаваџу Владислав Петковић, потоњи песник Дис, Михаило Гавровић, коњички маџор, и Радоје Јанковић, официр и дипломата. Песнику ће Радоје бити стари сват на венчању 1911, а хероџску смрт Михаила Гавровића 1914. у Срему као див-јунака, Јанковић је описао у приповеци *Коњаник*. Другови су из Чачка отишли на разне стране, али их је Велики рат споџио и трагично раздвоџио.

Воџну академиџу Радоје Јанковић завршио је 1900. године. Прву службу добио је у

касарни у Горњем Милановцу, али је крајем 1902. прекомандован у Седми пешадијски пук у Београду, а потом у Осамнаести пук. Млади потпоручник убрзо се нашао међу групом незадовољних официра на челу са Драгутином Димитријевићем Аписом који су 29. маја 1903. године ушли у двор и извели пуч. Смрћу краља Александра Обреновића и краљице Драге завршава се владавина династије Обреновић и на власт поново долазе потомци Ђорђа Петровића, најпре унук, краљ Петар I, а потом и праунук, будући краљ Александар Карађорђевић.

Вишу школу Војне академије Јанковић завршава 1906, а 1908. године упућен је у интендантску официрску школу „L' Ecole de guerre“ у Паризу. Након двогодишњег школовања остаје још годину дана у Француској на проучавању примене рачуноводства и администрације у војним установама. За све то време одржава везе са друговима у земљи и пише за бројне часописе. Већ 1903. године Јанковић се оглашава у *Огјеку*, пише за *Војску*, *Дело*, *Дневни лист*, *Нови њокреј*, а 1910. учествује у припреми уређивачке политике часописа *Пијемонћ*, чији ће први број изаћи 21. августа 1911. Исте године, 9. Маја, основано је тајно Удружење „Уједињење или смрт“ које је бечки новинар Леополд Мендл назвао „Црна рука“ што је одмах прихваћено у штампи и остало као друго име Удружења, а припадници су добили име „црнорукци“. Радоје Јанковић био је један од чланова овог Удружења и објављивао је прилоге и расправе о унапређењу и снажењу војске, јачању националне традиције, као и о одбрани Мајског преврата. Иако Љубомир Јовановић Чупо, Богдан Раденковић и Јанковић нису *Пијемонћ* спремали да буде гласило Удружења „Уједињење или смрт“, часопис је постао перјаница националних идеја и стремљења ка уједињењу Срба преко Дрине са матицом. Радоје Јанковић ће многе своје текстове - политичке, о војсци, национу, или књижевне - потписивати псеудонимима *Моравац*, *Поморавац*, *Бронћес*, *Р. По*

сопственом сведочењу само за *Пијемонћ* написао је око 130 прилога различите садржине. Преко њега „говорило“ је Удружење, па је то био један од разлога анонимности.¹

Патриотску дужност према отаџбини „црнорукци“ показују у балканским ратовима 1912/1913. године. Јанковић је најпре начелник интендатуре коњичке дивизије, а 1913. начелник интендатуре Задримског одреда у Албанији. Учествује у борбама за ослобођење Куманова у којој је 10. октобра 1912. погинуо Чачанин Александар Глишић, командант 7. пешадијског пука. О храбрости славне Дунавске дивизије и пресудној бици где се „десио тресак, осталих дана разлегало се одјекивање“ оставио је Јанковић потресну причу *Млаго Најоричино* коју одмах објављује *Рајни дневник*, касније *Балкански рај* у *слици и речи*, као и други алманаси и календари. У причама *Бишка на Бакарном Гумну* и *Бомбардовање Медине* сведочи о ослобођењу Прилепа и северне Албаније. Ратне приче из балканских и Великог рата сабраће 1926. године у књигу *Дани и године* коју посвећује „безбројним незнатим јунацима и именима“. Из балканских ратова Јанковић излази са чином мајора (произведен 6. априла 1913), Сребрном медаљом за храброст и Ратном споменицом.

Први светски рат затиче га на месту начелника интендатуре Врховне команде. У јеку битке на Церу мајор Јанковић упућује

[1] Биографија Радоја Јанковића састављена је од података из дневничких бележака, разних записа, службених аката и других артефаката који се налазе у његовој личној архиви. Јанковић током ратних година, у Русији, потом у изгнанству, на робији у Пожаревцу, али и након пензионисања 1939. године води дневник, записује сусрете, догађаје, води живу преписку са појединцима и институцијама, што његовој заоставштини даје велики значај. Као учеснику и сведоку бурних историјских дешавања на почетку 20. века биле су му доступне многе информације. Посебно су важни сусрети и разговори са крунисаним главама и истакнутим личностима, описи њихових карактера изван званичне верзије, њихов људски лик. И сам Јанковић је у неколико наврата остављао прилоге за своју биографију која је објављивана у лексиконима писаца. Свакако да у часописима и архивима постоји још доста грађе која би допунила његов портрет и улогу у значајним догађајима не само српске и југословенске историје.

Радоје Јанковић као официр

18. августа 1914. алармантно писмо главном интенданту Врховне команде о катастрофалном стању одеће, обуће, шатора и друге опреме српске војске. „Многи војници су упола обучени, многи носе своје дотрајало сељачко одело, а неки су у гаћама. Подофицири се не разликују од редова, а неки носе заплењене аустријске униформе па може доћи до трагичне забуне.“ У предаху између борби Генералштаб му поверава изразу нацрта за реорганизацију „Служби у позадини војске“, но времена да се ово реализује једноставно неће бити. На Колубари је у штабу Прве армије и у непосредној близини генерала Живојина Мишића и престолонаследника Александра о чему ће такође оставити писани траг. Мала Србија је протерала непријатеља са своје територије, али

је опасност од новог рата и даље постајала, па Јанковића шаљу са државном комисијом у Шпанију по набавку одеће и друге опреме за војску. Тамо га затичу поразне вести о повлачењу српске војске кроз Албанију којој се прикључује на Крфу.

На лични захтев престолонаследника Александра, Јанковић у јуну 1916. године одлази у Краљевско посланство у Русију где је требало да ради на журналистичкој пропаганди. Сарађивао је у петроградским новинама *Ново време*, *Дело народа*, *Билжевио Ведемошћи*. Крајем 1916. члан је Српске војне мисије која је на челу са генералом Павлом Јуришићем Штурмом предала у име краља и регента одликовања цару Николају II, престолонаследнику Алексеју, царици и високим војсковођама Русије. Том приликом Радоје Јанковић добио је орден Свете Ане II степена са мачевима. Наишавши у Посланству на отпор и неприхватање, тражио је од Министарства војног да га упуте у Одесу где је формирана Српска добровољачка дивизија. Министарство га у новембру поставља на чело комисије која је требало да испита злоупотребе које су на штету државе починили др Милан Шаиновић, чиновник српског посланства, и београдски трговац Александар Ђирковић. Комисија је утврдила да су ова двојица лифераната оштетили државу за 12.000.000 рубаља и робу купљену за војску бродовима слали у Прахово и препродавали (у комисији био и Милорад Вујичић, касније министар). Председник владе Никола Пашић и српски посланик у Русији др Милан Спалајковић нису прихватили Јанковићев извештај и поставили су нову комисију која је потврдила аферу.

У јануару 1917. из Солуна Јанковићу долази депеша да се изјасни да ли је био члан Удружења „Уједињење или смрт“ на коју је он „одговорио на начин који није издајнички“. За Солунски процес сазнао је од принцезе Јелене Карађорђевић, удате Романов, која му је у Одеси пренела поздраве од брата, престолонаследника Александра.

Јанковић у неколико депеша тражи да се врати у Солун, али не добија дозволу. У априлу је сазнао за Пашићево циркуларно писмо Посланству о Солунском процесу који се води против Аписа и двадесетак официра који су припадали тајном Удружењу. Јанковић се определио за борбу за спас оптужених другова. Позвао је у Петроград потпуковнике Божица Симића, Војислава Гојковића и Александра Срба и они 23. маја 1917. године преко Посланства у Петрограду шаљу ултиматум влади у Солуну и регенту да се процес обустави, изражавајући сумњу у веродостојност исказа и кривице која се Апису и другим „црнорукцима“ стављала на терет. Потписници дају влади 15 дана да ослободи ухапшене официре, у противном ће сав материјал предати страним посланствима и штампи. На крају оргиналне депеше која се чува у Јанковићевој архиви у Градској библиотеци у Чачку, написано је да је депешу саставио он, док су остали само потписали. Према сопственом сведочењу Јанковић је од свог будућег таста Лазара Калмића позајмио 10.000 рубаља за кампању. Депеше је слао енглеском краљу, генералу Клеменсоу, Поенкареу, као и на многе друге адресе. Чак је и Привремена влада Русије после пада цара и Фебруарске револуције упутила четири депеше у Солун и једну у Париз да се процес обустави. Ништа није помогло: Драгутин Димиртијевић Апис, Љубомир Вуловић и Раде Малобабић стрељани су 13/26. јуна 1917, а још 14 официра је осуђено на затворске казне.

Кампања коју је водио против Солунског процеса дешавала се паралелно са бурним догађајима у Русији. Мирне радничке демонстрације које су започеле 23. фебруара претвориле су се до 28. фебруара 1917. у револуцију и пад династије Романових после 300 година владавине руским царством. Цар се одрекао престола, а власт је преузела Привремена влада. Фебруарска револуција претвориће се 7./25. октобра у Октобарску пролетерску револуцију и

успостављање власти бољшевика, о чему ће Јанковић оставити аутентичне дневничке записе. Божин, Гојковић, Срб и Јанковић пензионисани су у мају 1917. и одузети су им чиновни, па они траже и добијају заштиту Привремене владе и остају у Русији делујући сваки на свој начин и према приликама. Јанковић и даље користи везе у штампи и пише о Солунском процесу залажући се за ослобођење похапшених другова, учествује на скуповима бољшевика, владе и Совјета где је у контакту са Керенским, Лењином, Троцким и другим револуционарима. Нада се да ће револуција да се „пренесе“ преко Карпата у Југославију. Међутим, бољшевичка влада није била заинтересована за Србију и јужнословенско питање, па Јанковић напушта Петроград и у марту 1918. у Самари склапа грађански брак са Наталијом Калмић (1893-1986) и покушава да се пребаци у Енглеску. Из вагона српске војске у Чељавинску избацују га из воза по наредби војног аташеа Бранимира Лонткијевића, па су Јанковићи приморани да се упуте на Далеки исток и после два и по месеца турбулентног путовања Транссибирском железницом стижу у Владивосток одакле прелазе у Јапан. Месец дана касније настављају бродом за Европу, али у Еритреји Јанковића хапси енглеска полиција јер је за њим расписана потерница. Супруга Наталија, у поодмаклој трудноћи, наставља пут у Француску где у Кану проналази свекрву Милку Јанковић. Радоје у децембру стиже коначно у Рим у коме му, ризикујући свој положај, уточиште пружа генерал Живко Павловић. Јанковићев школски и ратни друг збрињава породицу, а 6. марта 1919. рођена је девојчица којој кумује супруга војног аташеа Видосава Павловић.

У емиграцији, често мењајући своје европске адресе, Јанковић остаје све до септембра 1923. године када се, охрабрен суђењем Војиславу Гојковићу по Солунској оптужници у Београду, понадао да ће у новом суђењу доказати своју невиност.

Радоје Јанковић као дипломата

После два дана проведена са породицом, 27. Септембра је ухапшен и спроведен у Пожаревац на издржавање казне, где први пут добија оптужницу. Солунски процес трајао је до 5. јуна 1917, а Јанковић је осуђен од Војног суда у јуну 1918. године. Виши војни суд је казну од 15 година затвора потврдио 2. октобра исте године. Пресуда је објављена у *Српским новинама* тек у пролеће 1919. када су већ формиране нова држава и војска, а краљ и влада се вратили у земљу.

После две године жалби Министарству војном и краљу, писању штампе како у заточењу у Пожаревцу, Лепоглави и Сремској Мимтровици тамнује књижевник и невини српски официр, аудијенција Наталије Јанковић у двору и залагања пријатеља, 5. маја 1925. године краљ Александар Карађорђевић потписао је акт о амнестији. Јанковићу су враћена одузета права, а када се изјаснио пред владаром да хоће да покрене новине, добио је одговор да ће ићи

што даље од Београда. Следеће године по хитном поступку примљен је у дипломатску службу и већ крајем 1926. одлази са породицом преко океана на место конзула Краљевине Србије, Хрватске и Словеније у Чикаго. Из Чикага Јанковић се 1929. сели у Њујорк на место генералног конзула. Америчке године су посебно поглавље у његовој биографији. Одан круни и отаџбини Јанковић је настојао да уједини српске исељеничке редове, успостави добре односе са Америком и прошири односе две земље. На опроштајним скуповима пред одлазак за амбасадора у Албанију 1936. српска дијаспора захваљивала се Југославији што им је послала таквог дипломату, а Чачку на храбром и одлучном сину.

Нова дипломатска станица Радоја Јанковића била је Тирана где почетком јануара 1937. предаје акредитиве краљу Ахмеду Зогуу. Јанковић добро познаје прилике у Албанији и лако је успоставио односе са

двором: поводом венчања краља Зогуа с мађарском принцезом Жозефином Апоњи 1938. године у амбасади је приређен концерт и отворена прва авио-линија између Београда и Тиране. Уздизање југословенског престапништва у Албанији у ранг амбасаде и именовање искусног Јанковића за амбасадора није са симпатијама гледала Италија која је имала претензије на Албанију. Под притиском Мусолинија и грофа Ђана председник владе др Милан Стојадиновић 15. јануара 1939. пензионисао Јанковића и у мају га враћа у Београд. Ускоро је у немилост пао и Стојадиновић, па се два Чачанина налазе 1940. на истој линији у покушају да формирају Српску радикалну странку. Оснивање странке осујећено је интернирањем Милана Стојадиновића на Рудник и запленом страначког листа „Уједињење“.

Други светски рат донео је нове бриге Јанковићима - како заштитити Наталију која је Јеврејка. Више од двадесет чланова породице Калмић страдало је у логору. Радоје Јанковић је 1942. године допао затвора из кога ће изаћи нарушеног здравља после неколико месеци (на интервенцију пријатеља). Умро је 29. новембра 1943. године и сахрањен на Новом гробљу. Јанковићева биографија не би била потпуна уколико се не помену најзначајније крунисане главе и државници које је познавао, као и значајне личности са којима је сарађивао и делио историјске тренутке. Заклео се краљевима Милану и Александру Овреновићу, прерватом је довео на власт краља Петра и Александра Карађорђевића, био у служби намесника Павла, руском цару Николају II предао је ордење, био чест гост краља Зога, сарађивао са председницима Америке Вилсоном и Рузвелтом, сусретао се са Мусолинијем, Лењином, Троцким, Керенским, био је пријатељ Михајла Пупина и Николе Тесле, Дучића, Црњанског, Ракића, Растка Петровића, вајара Ивана Мештровића и целе плејаде дипломата. О многим је оставио белешке, описао догађаје од Мајског

преврата 1903. у коме је учествовао, до ослободилачких ратова Србије, руске пролетерске револуције, дипломатске акције. Објавио је драму *На мукама* (1921), две књиге приповедака *Дани и јодине* (1926) и *Друмом и сокаком* (Њујорк, 1931). Много више писаног материјала и важних сведочења остало је необјављено у Јанковићевој заоставштини, расуто по часописима у Србији и у листовима америчких Срба, као и знатна дипломатска преписка и извештаји у Министарству спољних послова, Архиву Југославије и Војном музеју. О бројним догађајима из историје и о људима 20. века записи Радоја Јанковића су једино сведочанство и тим више су драгоцене и добијају на вредности. Носилац је ордена Белог орла V степена (1916), Светог Саве III и IV степена (1914), Златне медаље за ревносну службу (1914), Југословенске круне V степена (1932), ордена Св. Саве I степена (1936) и многих других признања.

МОЈИ ЗАПИСИ

Писао сам много² у животу, може се рећи врло много. Први мој запажен и похваљен рад, био је школски задатак у V разреду гимназије у Чачку „Приказ Смајил аге Ченгића“. Професор г. Пера Велимировић прочитао је пред разредом мој приказ и обилато га похвалио. У то време почео сам правити и стихове. Ово је било под утицајем Ђачких удружења. Стихови ми нису ишли од руке. Један друг из скамије одао ме је професору (г. Гиги Јакшићу), који ми је припретио казном, „ако се, и убудуће

[2] У личној архиви Радоја М. Јанковића коју је Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ завештала његова кћерка, проф. др Видосава Јанковић (1919-2016), налази се рукопис насловљен „Моји записи“. На 69 страна исписаних мастилом а делимично и оловком, ћиричним писмом, приказан је Чачак на крају 19. века. На првој страници, у десном горњем углу, подвучено: „Радоје Јанковић“. Испод: „Само први нацрт, без икакве обраде“. Хронику о свом детињству и школовању Јанковић бележи 1941. године у окупираном Београду. Како су „записи“ писани лепим језиком и тада важећим рукописом, приређивач није вршио никакве измене. Подвучене редове подвукао је Ј. Јанковић у записима.

будем млатио са стиховима“. Мене је било стид од тог обелодањења.

Сећам се да сам волео предмет „Историју“. Волео сам кад ме професор прозове да говорим (а учили смо напамет, од речи до речи, заборављајући брзо оно што смо учили) реторски, са размацима, помало декламујући. Професор (пок. Добра Игњатовић несумњиво рђав човек, колико и слаб професор) ми подвикну: „Немој декламовати, јер ћу те овим дивитом“. И од тога ме је било стид. Математика ми није ишла од руке. Имао сам рђав почетак, рђавог предавача, у III разреду гимназије променио сам гимназију. Из Чачка, где сам рођен, преселили смо се у Лозницу на Дрини, где је мој отац премештен за окружног надзорника за монопол дувана. Непуну годину по томе, премештен ми је отац (по казни, због увреде краља) за поднадзорника дуванског у Лесковац. Кад смо стигли у Лесковац стигла је и вест, да ми је отац осуђен на две године затвора због поменуто кривице. Он је отишао за Београд, а ми деца, са матером остали у Лесковцу да довршимо разред. То је била тешка година, гладовали смо и плакали. Један очев дужник вратио нам је дуговану суму, те смо животарили. У то доба пао је и т.з.в. „1. април“ 1893. године кад ми је отац помилован. Он је премештен поново у Чачак да узме место књиговође у т.з.в. радикалској штедионици, а ми остали да полагамо испите у Лесковцу. Са два моја млађа брата положили смо добро испите. Ја сам добио и књигу „Карићеву Србију“. Професори су показивали саучешће према нашој породици, јер су знали за неправду према моме оцу. Иако сам свршио одлично трећи разред гимназије, осећао сам да сам слаб математичар. Професор ми је био извесни Мирко Поповић. Али још од рачунице из првог разреда гимназије у Чачку, где ми је предавао рачун стари и родитељски чика Васа Филиповић оценио сам да слабије рачунам од друге деце. Чика Васа, директор гимназије, носио је стално прут у руци и

шибао би нас по прстима, ако не бисмо брзо рачунали. Он је давао задатке „напамет“. Ја сам отварао очи, трудио се, запињао, али није ишло. Мени се чинило да сам бистрије дете од оне деце која су брже рачунала. Чак и данас, сећајући се тога, мислим да за рачун и математику, треба један, ако могу рећи, присебан, спор, реалан мозак. Ја сам био имагинативан, брз, невезан за цифре, с тога погрешан у рачунима. Нема сумње добри су амерички покушаји по школама, да децу класифицирају према умним способностима. Ја сам на пример волео географију, историју, литературу, језик. То ми је остало кроза живот. Ето, тако, био сам слаб математичар. Сећам се алгебре. Био ми је у Чачку, у четвтом разреду гимназије, предавач алгебре покојни Божидар Илић. Он је био зао, туберкулозан, киван на свакога. Сећам се да ме је једном, пред свима друговима и другарицама, страшно изгрдио. И од тога ме је било стид; дуго сам јецао, покривајући лице рукама. Осећао сам да нисам крив. Моје школовање пролазило је у стиђењу. У то време, додуше, под утицајем промене гимназије, тешке очеве болести, настанка пубертета, ја нисам научио много.

Волео сам да шетам сам по околини Чачка, да лежим по брежуљцима и сањарим гледајући у небо. Глава и душа били су му пуни чаробних слика и умишљаја. Више пута бих оставио школу и лутао по гајевима, по брежуљцима око Чачка. Пред вече скупили би се дечаци из улице и певали све што смо знали. Ја сам имао врло леп, звонак и висок тенор. Певушио сам и дању и ноћу. Песма ми се није скидала са усана. Нисам волео дечије игре. Ако се играло „хајдука и потере“ то сам волео. Онда смо одлазили у пољане и скривали се од потере по шумама. Ах ти гајеве, ах лепи пролећни месеци! Ништа више није усређавало моју душу, него трчање са мрежом на шипци за првим лептирима, ништа нежније није прошло кроз моје биће, но миље од првих јагорчевина или љубичица које су се пробијале

кроз последње снегове на обалама поред поточића. Лупкање детлића о грмове гране, свијање гнезда од птица, које су ћутке слетале у честаре и густише од ситногорице. Пловљење небом јагњастих облака, мирис покошене траве, орао у висини, славуј у врзини, јагањци на пољима – царсто детиње душе! Онда сам кришом волео кћеркицу једног баштована. Имала је црне крупне очи, танке обрве и малени младеж крај пуних усана. Сваки дан сам јој писао писма, која сам цепао. Писма од неколико речи. Па и ту једну реч цепао сам у комадиће да нико никад не прочита што је писало. Обилазио сам далеко око њене кућице, она није ни сањала да је волим. За најчистију љубав најмање се зна. У то време упознао сам једног артиљеријског наредника родом из Чачка. Он је нас дечаке призивао у собицу, крај школе, причао нам војничке приче и показивао коње који су имали злу нарав. Учио нас је да јашемо. После вечере налазили смо се с њиме у каваници код варошког парка. Тада сам попио прву чашу пива. Тада сам видео како он слободно општи са девојкама из каване. Ја сам у ту кавану долазио и сам, а чешће сам у њој играо шаха са пок. Владом Петковићем „Дисом“ који је био такође Чачанин. Шах ми је био драг и показивао сам успеха у њему. Шах допушта и тражи имагинацију. Тада сам понављао четврти разред гимназије.

Пети разред гимназије свршио сам добро. У шестом разреду догодило се нешто ново и узвишено. Заволео сам учење и знање у толикој мери, да ме је мисао на учење и образовање заносила и свег испуњавала. Жеља за знањем толико ме је потресала, да сам ишао као опчињен. То осећање било је јаче од љубави према баштовановој кћеркици. Неколики другови са мном направили су удружење за студирање. Скупљали смо се час код једног, час код другог. Сећам се, Филип Филиповић, старији од мене по разреду и још неки донеше Бекоову историју цивилизације. Мало смо шта разумели из ње,

али смо се мучили да разумемо. После смо ишли дигнуте главе као учењаци. Тада смо читали и „Историју умног развића Европе“ од Дрепера. И с њом ми смо били срећници. Требало је знати много што шта испред ње. Мој отац, видевши нас где се скупљамо ноћу, растеривао нас је, мислећи да се ради о рђавим стварима. „Учите ви ваше књиге, остало ће доћи на ред“, тако је говорио. Али, значајно је да је талас ревности запљускивао наш млади чамац. Осећали смо жељу да што пре доспемо. Можда је на то упицала и ондашња радикалска борба за народна права. Онда се увелико говорило о Светозару Марковићу и његовим политичким начелима. Онда смо читали Чернишевског. У то доба био је у Ужицу професор Настас Петровић.³ Говорило се да он учи ђаке социализму. Онда смо ми из Чачка послали радницима у Београд депешу о првом мају. Ту честитку саставио сам ја: „Други су наложили ватру, ми ћемо распирити пламен“. Новац за депешу украо сам од матере. О социализму нисам знао ништа, али ме је копкало да уђем у ту струју расположења. Читали смо што шта о Бакуњину. „Мртва поља у Сибирији“ надахњивала су нас. Међу најнапреднијим међу интелектуалним гимназијалцима био је покојни доктор Михаило Сретеновић.⁴ Он је био и најбољи ученик у

[3] Настас Н. Петровић (1867-1928), рођен у Чачку, где је завршио основну школу и нишу гимназију, а у Београду више разреде гимназије и Филозофски факултет. Био је један од првака Народне радикалне странке у Србији, два пута министар унутрашњих дела и народни посланик од 1905. до 1925. Са Стојаном Протићем (1857-1923) иступио је из странке и основао групу Независних радикала чији је вођа био после Протићеве смрти. Био је председник новинарског удружења и уређивао часопис *Народни њокрећ* (*Мала енциклопедија Просвешта*, треће издање, Београд, 1978, 810).

[4] Михаило Сретеновић (1878-1915), рођен је у Дедевцима, општина Краљево. Син је свештеника Косте Бунарџића Сретеновића и био је у сродству са Радојем Јанковићем чији је деда по мајци такође свештеник из фамилије Сретеновић. У Дедевцима је држао парохију после завршене богословије. Михаило је успешно завршио седам разреда гимназије у Чачку, а потом матурирао у Београду. У Петрограду је завршио медицину и био један од првих краљевачких лекара (око 1904). Умро је 5. јануара 1915. године од колере. Годину дана млађи Радоје Јанковић дивно се у гимназији његовој отмености и интелигенцији.

седмом разреду гимназије. Ишао је отмено и говорио дигнута носа. После матуре (негде ван Чачка, јер Чачак није имао осми разред), отпутовао је у Русију и више година остао тамо. Свршио је руску медицину у Петровграду. После неколико година сазнали смо да је постао напредан човек. Кад се преселио из Петровграда и наместио за доктора у Краљеву, нешто око 1904. године, ја сам га видео и дивио се његовој благородности и благодати. Русија је изгладила његову ђачку отменост и надувеност и заменила је снисходљивом љубазношћу. Тај човек би био велики грађанин наше земље да није прерано умро. Ја га и данас жалим и као рођака и као доброг човека. Он је рођен у селу Рођевићима под Јелицом. Отац му је био свакоме познати Коста Бунарџић Сретеновић, сеоски свештеник познат као излагач лепог воћа о пољопривредним изложбама. Ето тај Михаило Сретеновић био је наш гимназијски модел. Од професора сећам се Миљана Томића. Тек што је свршио ондашњу Велику школу дошао нам је за предавача. Код њега смо учили антропологију. Сећам га се по једном случају, који ћу да наведем: излагао нам је о варењу и јелу и рекао да треба мало јести, престати са јелом онда кад нам је најслађе. Ја сам седео у првој клупи, баш пред њим, и упитао га да ли и он тако поступа? Он ме је строго погледао и рекао да му не постављам тако неучтива питања. Тужио ме је директору који ме је казнио. Ја мислим да би он боље урадио да ми је лепо рекао: „Не радим увек, али се трудим да се обуздавам при јелу и чини ми се да успевам“. Дејство би било веће, но његова љутња која га је открила пред ђацима као дволичног и лажљивог.

Наши професори били су врло слаби педагози. Да не говорим о тучама по школама. Мене је учитељ Коста Недић, кад сам био у другом разреду основне школе, толико ошамарио да сам недељама после тога дрхтао, а ствар је била у овоме: пред улазак у разред, после ручка, играли смо се

у школском ходнику. Ја сам се држао за руке са другаром, па смо се упртих стопала једне о друге, окретали у круг. Десило се да нам се у замаху отпусте руке, те мој друг падне на теме и онесвести се. Ја сам се јако уплашио. Баш у том часу прошао је крај отворених школских врата, идући од куће у варош, тај учитељ. Уплашен ја повичем: „Господине, ...“ Он приђе вратима, али кад чу врисак он се поврати, уђе у ходник, па и не питајући шта се десило, видевши ме пред собом, извуче десну руку из џепа и тако ме помамно удари по лицу да сам одлетео на под крај друга који се придигао. Онесвешћен и као ошамућен, постићен, запрепашћен, одвукао сам се до степеништа и сео, осећајући како мокраћу не могу да зауставим, а немам снаге да се померим с места. Тај учитељ се морао враћати од куће у варош нешто расрђен. Ни сад ми није јасно како је могао да на малом детету истражи толики бес. Осећао сам да нисам крив и да су учитељи дивљаци. Та сила удараца често ми је падала на ум кроза живот. И ја сам, по томе, истом жестином ударао друге. Тај случај, тај „васпитни ударац“ остао ми је на души као мерило гнева. Кад сам ушао у разред, добро се сећам, текле су ми сузе...Имали смо новог учитеља високог лепог младића са малим брчићима, звао се Савко Филиповић. Његов глас био је нежан, његове речи биле су благе. Мени се његова благодат чинила невероватном. Ту неверицу понео сам собом и у гимназију. Ово утолико пре што смо у четвртном разреду основне школе имали једног дебелушкастог маленог учитеља који је имао навiku да помирише прсте чим што њима пипне, било то дугме на капуту, креду за писање, књигу или своје панталоне. Уз то је волео да нас штипка за образе. То штипкање је вршио повезивањем кажипрста и средњег прста. При томе нам је увртао образ толико, као да је очекивао да прсне. Његови прсти при томе, мирисали су јако на дуван. Мени је тај непријатан мирис и данас у носу. То своје задовољство он је обављао кад би нам дао

здатке из сабирања или множења. Деца би мировала и погнула главе, а он би се наднео над вежбанке и вршио ту тортуру над децом. Тај учитељ се звао Васа. Био је уважен у вароши као добар грађанин. Био је управник основне школе. Нешто потом умро је напрасно од срчане болести. Сећам се, разуме се, учитеља из првог разреда основне школе чика Радивоја и учитеља Димитрија. Обојица су личила на апостоле. Чича Димитрије имао је јарећу брадицу и тресао је њоме при певању, тачније вречању, за певницом у цркви. Ја сам, рекох, имао леп глас и брзо сам научио све црквене песме. Кад смо ми деца певали крај певнице, чича Димитрије стао би пред наш хор и држао ме за јакну. Ако бих престао да певам, он би ме толико дрмусао и толико би зинуо да надокнади мој прекид у певању, да су се сва деца смејала, па би тај смех прешао и на мештане у цркви. Он је носио памук у ушима, па му се чинило да недовољно пуштамо глас. Али чича Димитрије је био поштован од деце јер није тукао децу. И учитељице су тукле девојчице. Моја покојна сестра показивала ми је модрице од удараца штапићем. Ми, мушкарчићи, нисмо поштовали учитељице. Чак смо ширили о њима непријатне гласине. Не баш без разлога. Деца више виде и знају него што се мисли.

Из основне школе остале су ми у памети, као нарочито подвучене, три успомене. Прва је моја неограничена љубав према једном сељачету, другару у првом разреду основне школе. Тај другар звао се Маријан. Осећао сам срећу кад уђе у разред. Био је добар, тих мирољубив, добар ђак. Зими, кад због снега није могао да долази из оближњег села у школу, много сам трпео душевно. Кад се с пролећа разболео и дуго није долазио у школу, ја сам такође био болестан од туге. Сваке суботе, кад сељаци долазе на пијак и доносе што шта за продају, ја сам јурио на трг да видим кога од његових и да питам када ће у школу. Што је интересантније то је, да се и моја сестрица, која је била само један

разред старија, такође везала за Маријана и делила моју пажњу према њему, дајући му бомбоне, колаче или што од хране коју смо узимали од куће. Толико нежности и привржености према живом бићу никад нисам осетио у животу. Маријан је кроз цео живот, остао угледан човек и частан високи чиновник.

Друга успомена из основне школе било је једно моје хрвање са једним другом. Тај другар био се доселио у Чачак негде из новопазарског санџака. Био је врло сиромашно одевен, сав у закрпама, али је био висок, сув, кошчат и поносит. Шапутало се да је негде из планине, а да су тамо људи врло јаки. За време једног одмора, кад су се деца весело играла, а тај планинац стајао по страни, ја га изазовем на хрвање. Важио сам као најснажнији у другом разреду. Деца се зауставила да гледају. Ја запнем да оборим „туђина“. Био сам ухрањен и пуначак. Обвио сам руке око сувог појаса противниковог и носио га тамо амо. Дечко није марио за двобој, али када је видео како деца радознано пиље у наше хрвање, у њему се пробуди понос и он ме притиште око ребара толико да ми очи севнуше. Ја пробах да га саплетем, али он ишчупа ногу, онда ме окрете око себе и изврну на леђа клекнувши ми на прса. Могао је шта је хтео са мнош. Али ме помилова и поможе да се дигнем. Од тада се увек сећам да и над попом има поп. Али ми је остао у души осећај стида који сам преживео дижући се са земље. Да ли због изгубљеног престижа код деце, или због насртљивости према туђину? Обоје је, без сумње, деловало на мене. То знам и по томе што сам се трудио да потом учиним неку пажњу према брђанину, премда ми је било тешко кад сам видео како другови одлазе к њему ради заштите, ако би их ко напао. Власт је била прешла у јаче руке. Код дечице из основне школе не игра толику улогу успех у учењу колико физичка снага и успех у игрању дечјих игара. Разуме се сељачка деца била су јача од варошчића, једно због

кретања и ваздуха, а друго што су били по годину или више старија од варошке деце. Ми смо то видели при купању на реци.

Трећа успомена, која ме је стајала много батина и других казни, била је у овоме: Ја сам био позват са једним другаром да идем „у поље“. Био је четвртак, леп дан. Ићи у поље, ван вароши, код тетке мог другара и остати до вечери, било је моје врхунско задовољство. Једва смо чекали да се сврши разред, да нешто поједемо и кренемо. Од куће смо понели хлеба, сланине и кајмака. То сам ја држао скривено у клупи. Међутим, за време великог одмора мој друг с десне стране, док сам ја изашао у авлију, поједе мој ручак. Кад смо на звонце улазили у разред, на моје запрепашћење, видим ја како се комшија облизује. Пипнем руком и нађем празну кесу. Мој друг с десне стране се пружио невешт. Повучем га к себи па га погледам у очи, он ме дрско одгурну. Подигнем поклопац на клупи и видим парче сланине. Отпочне борба. Учитељ, на жалост, није улазио. То задоцњење дало нам је могућност да развијемо борбу до пуних размера. Прво ја њега оборим на под. Ђаци изађу из клупа и почну сеирити. Онда он мене стрпа под ноге и тако ми притисне прст на руци да сам јаукнуо и са гневом шчепао циглицу којом је скамија била подупрта и лежећи, ударио га њоме по глави. Њега је крв облила. Његова сељачка кошуљица огрезне у крви. Рана је међутим била мала, на челу с леве стране. Борба се стиша. Дигнем се и престрављен седнем на место. Мог супарника деца поведу напоље. У томе наиђе учитељ. На мој мозак наиђе копрена несреће. Био сам ухваћен на делу. Није се могло изврдати. Мисао на оца и мајку, страх од њих, од казне, од истеривања из школе, од вероватне смрти другара, од батина, све то обеси се о моја слабашна рамена, да ми није дало да се подигнем на улазак учитеља. Разрогачених очију он погледа у крваву жртву и са децом изађе у ходник. Остала деца у разреду остадоше у мртвој

тишини, гледајући у мене злурадо. После добрих четврт сата, отворише се врата, вратише се ђаци а за њима и учитељ. Жртве није било. Она је одведена. Пошто учитељ седе за сто настаде тајац. Он ме позва да изађем из клупе. Изађем и одем код табле. Тада се он диже, приђе ми и поче ме немилосрдно тући шамарима, песницама па и ногама. Пао сам најзад на под, он ме је дизао па опет тукао. Мени се чинило да ми је глава отекла и да липти крв из ње. Ћутао сам, ћутао је и учитељ, ћутала су и деца у разреду. Казна је трајала подуже. Најзад се учитељ заустави, разби парче креде, стави ми комадић под колена и нареди да клечим на њима. Ја то учиних готово обезвијао од туче. Сузе ми нису текле. Нисам јаукнуо. Ударац другара циглом да је крв потекла, чинио ми се већи од туче коју сам сносио. Крв, за децу, то је сигнал ужаса. Што је интересантно учитељ ме није питао зашто сам то учинио. Ја сам посрћући под ударцима понављао „упоље“, „упоље“, али они нису знали ништа. Тек кад је учитељ сео за сто и почео испитивање деце, онда су ми појуриле сузе. Окренут зиду осећао сам како ме вода из очију залива. Усне су ми биле отечене од удараца, памет болела од спомена другарева, колена болела због креда, живот болео због неправде.

Тада је ушао управник основне школе и тражио да види зликовца. Учитељ му је показао на мене. Онда се управник сагнуо и ухватио ме за чуперак косе да сам мислио да ће ми очупати главу. Онда ме је бацио од себе на под, рекавши да ћу ићи на робију због убиства и наредивши учитељу, да ме данас поподне остави у разреду с тиме да ноћим у разреду. Позвао је фамилијаза и дао му строга упуства у том смислу. Рекао је да ће известити у свему моје родитеље. То ме баци у очајање. Онда ме пустише да седнем на своје место које је било крваво.

Амбис ме је био изнурио. Кад су деца из разреда отишла кући и кад се другар са ким сам требало да идем у „поље“ удаљило

не осврнувши се на мене, ја сам заридео, спустио главу на клупу и после дуже тре-скавице од зиме и убоја, заспао. Пробудио ме је улазак моје мајке, која је ушла са фами-лијазом, узела ме за руку и повела кући. Ја сам знао шта долази. Мајка ми није ништа говорила. Нисам ни ја њој. Она ме је чврсто држала за руку. Усне су јој биле стиснуте, била је бледа. Сигурно је поднела доста прекора од мужа и управника школе да ме држи лабаво и шта ми све допушта.

Попео сам се у своју собу. Мајка ми је наредила да се свучем и легнем у постељу, па је изашла. Ја сам се питао под покривачем да ли је тиме све свршено и да ли ће ме поштедети друге казне. Готов сам био да заспим, кад се отворише врата. Спазих кроз сумрак мајчину појаву. Држала је једну руку за леђима. Ја сам био подвио пода се покривач, мислећи да ће ми то нешто помоћи. Мајка се саже и рече претећим гласом: „Правиш се да спаваш“. Затим извуче покривач испод мене и кад ме виде нага показа и ону руку иза леђа. У њој је био дуг и прав штап. Први ударац ме посла на под, други, трећи, десети пљуштали су по мени уздуж и попречно. Мајка није гледала куда удара. Котрљао сам се по поду и цичао од бола, али штап је и даље фијукао и падао по мени. Најзад сам престао да се мичем и лежао сам опружен поред постеље. Уморна од туче мајка се заустави, скиде покривач са постеље, баци га преко мене и оде из собе. Мала икона светог Петра, наше славе, која је висила у углу, изгледала ми је накриво. Капак од мога ока био је надувен. Сећам се да је попац певао негде испод патоса. Са улице је допирала граја веселе деце. Моја два млађа брата чула су се највише. Излазила ми је слика пред очи мога крвавог суседа, који је можда мртав. Горка уста вапила су за чашицом воде. Врео, претучен, залепљен за под осећао сам као да се свуљам (суљам?). Нисам могао да се померим. Тада сам први пут осетио да сам само тело и да ми то што сам био лежи раскомадано. Ваљда сам после

заспао. Ноћу сам осетио да ме нека рука диже са пода. По задаху од пића погодио сам да је то био отац. Пошто ме је сместио у постељу, он ме је узео за руку и помиловао је. То сам осетио по болу који ми је причи-нио покретом руке у лакту.

Сутра дан отворио сам очи и спазио над собом главу једног старог човека. То је био варошки физикус. Говорио је мајци: „има велику ватру“. Почео сам да кашљем. Осећао сам да ми се у глави гомилају жмарци, гомилају се и расипају. Целог дана и ноћи досађивали су ми ти ројеви таласа који су се сплетали и расплетали по мозгу. Сећам се да су ме откривали, помицали, увијали у сирћетане хладне облоге. Онда су се жмарци у мозгу губили, да се после кратког времена опет појаве. После нисам осећао ништа. Јед-ном само отворио сам очи и видео сестрицу, оца, мајку, тетку и лекара. Били су уплакани. После, опет, дошао је сан.

Једног јутра отворио сам нагло очи. Био сам потпуно одморан, потпуно присебан, здрав. Више главе стајала је мајка забри-нута и измучена. Узех њену руку и принех је уснама. После се помоли и лекар. Био је насмејан. Очигледно криза је била прошла. Имао сам тешко запаљење плућа. Уђоше и остали који су стајали у ходнику, очекивали су моју смрт. Њина лица прели радост. Био сам свима захвалан. Ја, у ствари, нисам знао о јачини и степену болести. Дане и ноћи провео сам у бунилу. Кад сам се пробудио, изгледало ми је као да сам легао да се одморим и као да могу одмах да устанем. Било је много флашица на столу до постеље. Доктор оде препоручивши најстрожије чување. Ја сам гладио мајчину руку као да сам хтео да јој изгладим једну тешку успомену.

Дуго, после тога, отишао сам у школу. Сео на своје место. Радовао сам се да видим другове. И они су се мени обрадовали. Учи-тељ ме није ни погледао. Место до мене било је празно. Рекоше ми да је мој друг био у болници и да ће бити извађен из школе.

После месец дана, међутим, доведе га пандур у школу. На његовом челу није било ни трага од убоја. Учитељ га намести у клупу до зида. Мој отац плати његовоме неку сумицу на име лечења. Мени остаде на срцу успомена, коју ништа није било кадро да ископа и утешу. У ова три случаја додирнути су, изгледа ми, моја душа, мој понос и мој темперамент. Било је још оскачућих успомена из мога детињства, али не овако јаких.

Најраније успомене потичу, ваљда, из моје друге године живота. Ценим по томе што нисам могао да се пењем уз степенице, којима је на врху седео један млади студент и звао ме прстом да се попнем. Касније, много касније, сазнао сам да је то био студент, нећак кућевласника, који је о ферју долазио ујаку у госте. Не знам откуда да ми се та безначајна слика очува у памети. По томе, сећам се, кад смо се селили из једног стана у други. Мени су дали једну саксију са цвећем да је понесем. Тада ми је било четири године. У то време сећам се била је болесна и наша служавка Ката. Сећам се да сам ушао у њену собу и видео како гола лежи на кревету, а моја мајка са неким бабама, увија мараму као реп, па јој то полаже у колут, на пупак. Мене одјурише напоље. Али знам да рекоше да је служавка болесна од врућице. Тако су онда звали и лечили трбушни тифус. Такође се сећам и нашег рата са Бугарима.

Била је хладна и кишна ноћ. Излазили смо на балкон и гледали војску која је долазила из Ужица. Чуло се топтање војника по блатњавој улици, а труба је болно одјекивала кроз суснежицу. Тада се и мој отац спремао за рат. Сећам се његових дугих чизама и чарапа везених, које су ишле преко колена. Није прошло неколико месеци, а отац се врати. Знао да су за то време жене давале кошуље, ћебета и чарапе за војску. Али се не сећам да смо тај рат изгубили. Знао само да варош није била весела. Остало ми је у памети и то како сам трчао за муштулук оцу жељан да му јавим да ми се родио

братић. Отац је тада држао кавану. У том часу седео је и коцкао се са гостима. Није поклатио никакву пажњу вести. Мене је то разочарало. Нико ме не упита: је ли брат или сестра. Дуго у ноћ смо чекали да отац дође из каване кући. Дошао је ђевлеисан и пратио ларму. Поспали смо са страхом у срцу. Мени је онда могло бити четири године. Онда се сећам кад смо купили велику кућу и уселили се у њу. Одмах по томе ја сам добио маларију. Спопадала ме је тешка грозница сваког дана. Имао сам красте по устима и у носу, био сам јако ослабео. Око места биле су велике баруштине. Маларија је беснела док се општина решила да затрпа баре. Тада сам пошао у основну школу. Сећам се како ме је мајка узела за руку и одвела на упис. Па онда прва таблица и легиштер. Па прве црте по табли, па срицање, па плач, ако задатак не испадне за руком.

Тада је мој отац држао под закуп три кафане у вароши. Радње су добро ишле, али се отац одавао политизирању. Био је у пуном развоју радикализам. Политизирање се онда спроводило са пијанчењем. Каване мога оца биле су пуне партиских друштава, који су ђаба пили. Отац би се опкољен радикалима враћао весео кући. Орила се песма и музика. Мајка би бдила по целу ноћ чекајући повратак очев. На сваки шум би се трзала, прилазила прозору и погледала низ улицу. Компанија би стизала најзад галамећи уз степенице, размештала се по собама, тражила јело и пиће и певала политичке песме о Краљевици и Љуби Дидићу. Моја сирота мајка силазила је у подрум и доносила пиће. Доносила је јестиво и служила пијано друштво које ју је у пијаном стању штитало. Ми деца дрхтали смо у постељама. А када је се друштво разишло, чули бисмо псовке очеве, његов гнев, његово повраћање и, најзад, хркање у дубоком сну. Сутрадан после трежњења чули смо како га мајка моли и саветује, да се кане пића и политике, и како јој он свечано обећава да више неће пити и политизирати.

Тако је то ишло до очеве пропасти. Каване су му биле затворене, подруми и покућство пописани и продавани, а ми се морали селити из свога великога дома, па потом из места рођења.

Кад су дошли чиновници да пописују кућевне ствари и ишли из собе у собу, ишао је са чиновницима и мој отац. Сећам се био је пијан. Кад су га чиновници питали шта и колико кошта која ствар, отац је одговарао набусито подцењујући вредност ствари. Сећам се да је један повелики орман са фијокама рекао да кошта два динара. Моја мајка бледа и уплакана ишла је за њима на неколико корака и нешто шапутала за себе, покривши усне прстима. Те ноћи легли смо тужни у постељу. Уопште, тих година, нисмо никад пошли у постељу срећни. Очекивали смо са страхом повратак очев кући. Дуго у ноћ видели смо, кроз отворена врата, како мајка седи на кревету обгрливши колена, нишући главу тамо амо и зурећи у прозор на сваки шум са улице. Та слика мајчиног очајања остала ми је у памети. Мајка нам је била крупна, лепа, добра и разумна, поштована у вароши. Њену судбину свако је сажалевао. Но и отац ми је био познат као трезвен и честит човек. Али, шта вреди кад је био одат пићу.

Моја мати била је поповска кћи. Њен отац рођен је у селу Дедевци под Јелицом. Свршио је богословију у Београду, станујући у кући начелника министарства просвете Сретеновића, даљег рођака. И оженио се из Београда. Узео је Ану Нинић, која је одрасла у кући Нинића, трговца чојом, из Цара Лазара улице у Београду. То је стара београдска кућа из које се Мара Стаменковић, рођена Нинић, удала за директора гимназије Ацу Стаменковића, чији су синови Арса Стаменковић, београдски адвокат и Миодраг Стаменковић, шумарски инжењер. Из те фамилије је и касациони судија Нинић. Из те фамилије је и Боса Јовановић удата за Јована Јовановића, инспектора министарства просвете, Мара Кукић и др. Елем,

Ана Нинић, моја баба, отишла је са татом у парохију Дедевци. Млади поп је убрзо умро заразивши се при сељачком опелу великим богињама. Његова попадија оде у Чачак са мојом мајком, малом девојчицом, и уда се за имућног баштована и општинског одборника у Чачку, деда Томицу, како смо га ми звали кад смо дошли на свет. Кад је моја мати дошла до 17 година, умре јој мати. Моју мајку је деда Томица послао њезиној тетки Савки Шалаварић у село Луњевицу код Горњег Милановца. Тетка Савка ју је добро неговала и волела. То су, причала ми је мајка, били њени најлепши дани. Одатле је ишла и до Краљева у посету родбини. Ту, у Краљево, дошао је мој отац да је запроси. Казала ми је матер да јој се мој отац допао више од других просилаца. Били су јој наменили за мужа неког порезника, али отац чује за то и дође из Београда (где је био на неком курсу из књиговодства) и одврати је од тога. Мало касније дошла је и свадба и настао живот пун борбе и тешкоћа које су се наставиле све до очеве смрти, па и после ње.

Мој отац Миливоје рођен је у селу Ласцу испод Јелице. Остао је малим без родитеља и узет на старање код стричева који су били људи сељаци, прости и себични. Стрина Маша била је добра према њему и узимала га је у заштиту. Мој отац пошто је пропао са радњом и имањем, писао је свој дневник, који ја и данас чувам. У томе дневнику он описује своје детињство, овако: „Рођен сам црн и ружан. Родитељи би ме, при копању, остављали самог, у колевци под дрветом. Једна пловка идући по орању за глистама, приђе колевци и видећи муву кљуцну да је ухвати, том приликом ми повреди око, од чега сам и данас шкиљав. Отац и мајка умрли су ми у једном дану и сахрањени су у једну раку. Дошао сам на имање стричева. Они су ме слали да чувам овце. Давали су ми и козе уз овце, што је било тешко чувати. Од тога зла спасавала ме је стрина Маша. Кад сам мало одрастао пошао сам у школу. Једва сам научио да читам, стричеви ме извадише

из школе и послаше у воденицу да мељем жито и збирам ујам. Ту сам сељацима читао рожданик и тумачио им снове. Одатле су ме дали на тишљерски занат у Краљево, где сам радио тешке послове. Једнога дана примети један господин на улици да вучем одвећ тешка врата, па позва полицију. Казнише мајстора, али ја морадох побећи. Одатле ме дадоше на занат у Чачак, где сам се научио штављењу коже и прављењу лепих опанка. Био сам љубитељ књиге, читао сам и расуђивао. Војску сам служио у Београду. Том приликом сам видео да је добро што год си научио. Ступио сам код београдског адвоката Бонџића у приправништво и уједно узео да водим банкарске књиге. То ми је уз накнадне студије помогло касније у животу...”

То је најкраће каријера мога оца. Остало је била животна борба. Мењао је занимање: био предузимач, кмет, кафеџија, књиговођа у банци итд. То је био омањи, дежмекасти човек, енергичан, разуман, али и пргав. Волео је књигу. Иако нешколован човек, он је имао библиотеку од близу 1.000 укоричених књига, где је у свакој свесци било још по две три књиге, дакле 3.000 дела. Ја се и сад сећам тих свезака, били су их пуни ормани и рафови на чардаку одакле сам их ја узимао да гледао књиге са сликама. Моја сестра носила их је учитељицама, где су и растурене, друге сам и ја растуро уз остало покућство. Данас ми је жао тих књига, јер би нам представљале лепу реткост. Од тада, кад их је он куповао, имаће око 67 година. Мој отац лако је трошио новац и био врло дародаван човек. Давао је и мени као детету много новца које сам ја расипао изгубивши свако поштовање вредности новца. То ме је много коштало у животу.

Кад у мислима прођем запамћени живот мојих родитеља, видим да је тај живот био пун напора и тешких искушења. Видим да је наше друштво у своме младому стварању, подвргавало своје грађане горким доживљајима. Живот је био јевтин, значи

није било трговине и сарадње са иностранством. Владало је мртвило, кредит је био мали. Ако би се когод дрзнуо да крене неки посао, а не би био за њега потпуно пристао (као што је мало ко био дорастао) он би пропадао, мењао професију, кубурио, живео на меницама и најзад довршавао живот као кантарџија, кварталник или фењерџија. Мој отац је избегао потпуни пад јер је у младости био на служби у адвокатској канцеларији и постао вичан адвокатским пословима. Водио је адвокатске послове, одлазио у судове, спремао тужбе, отправљао сав адвокатски посао, сем појављивања пред судом. Био је врло писмен. Његов стил био је жив и лак, убедљив. Ја мислим да сам од оца наследио стил, док сам начин сликовног прилаза наследио од матере, која је дивно причала.

Отац није био побожан, није ишао по славама нити је славио. Спреман је славски колач са кољивом, долазио поп да сече колач, али је слава ишла без дочекивања гостију. Приређиван је славски ручак, позвати као гости рођаци и пријатељи и то је све. Мајка, на против волела је славске обичаје и била врло побожна. Послови кућевни нису јој дозвољавали одлазак често у цркву, али је ишла о свим великим празницима на службу божју. Свако вече уочи недеље, палила је пред славском иконом кандило. На Божић је од поноћи ишла у цркву пошто навуче своју свечану свилену хаљину и бунду. Чекали смо је сви, са оцем, да се изјутра врати из цркве и да се послужи врућа ракија. То је, чини ми се, била једина прилика, да моја мајка са оцем испије чашицу пића. Подруми су били пуни пића али је мајка мрзела пиће. Није ни јела много. Трудила се да води уредно домаћинство, чак је хранила по 12 слугу који су радили по очевим кафанама. Наша служавка била је махом сељанка неспособна за бољи посао, а кувар, који је унајмљен да кува за толики свет, био је махом пијанац, па је проводио више времена у подруму него ли у кујни. Чешће смо га затицали заспалог крај бурета. Мајку су звали „газдарница“, али

је она међутим, била први слуга у кући - од раног јутра до мрклог мрака радила је да нас збрине и да домаћинство одржи у реду.

Исхрана нас деце није била хигијенска. Ујутро јели смо месо које је спреmano и за момке. Ту су били печени бубрези, пржене џигерице, мозгови, слезине - све масно. Износио би се пун плех те хране пред нас малишане. Ми би умакали свеж хлеб у маст около меса, потом тешко патили од горушице. Ја се сећам да сам имао толике горушице да сам просто сагоревао. Нисам се никоме пожалио нити сам тражио лека. У подне јели бисмо поврће са месом, пасуљ, купус, боранију, патлиџан, пилетину, шницле. Често нам је био даван мешпајз: пире од јабука, ораха, гурабије, тикваре итд. Увече имали смо јаја, пржен хлеб у јајима, остатке од ручка, итд. А кад смо пропали са имањем, тада су обеди били ређи и лакши, премда је све на пијаци било јевтино. Пиле је коштало грош. За један динар могли смо купити кило масти. Цело јагње са кожом коштало је 1,40 динара. Кад се прода кожа месо је остајало бесплатно. Хлеб је био грош кило. Три јајета коштала су марјаш (0,05 пара). Воћа је било изобилје. То је била дечја главна храна. Крушке и јабуке биле су по марјаш кило, грожђе 10 пара килограм. Лубенице велике за марјаш или десет пара. Према томе могло се јевтино живети. Кирије за 2-3 собе биле су 30-40 динара месечно. Требало је имати још 60-70 динара месечно, па моћи, уз штедњу, изаћи на крај са целом породицом. Пиво у кафани стајало је 0,15 пара, кава је коштала 0,05 пара. Ко је имао у џепу два динара, тај је био добростојећи. Од године 1938. до 1941. плаћало се у Београду у бољој кавани шоља кафе 100 пута више. Једно коло говеђине у моме детињству (око 1880. године) стајало је у Чачку, мом месту рођења, 2 гроша (0,40 пара), док је 1941. године иста количина стајала 200-230 гроша. Једно јаје коштало је онда 0,03 паре, док је за време рата 1941. једно јаје

коштало 200 пара, дакле 100 пута скупље. Још да их је било довољно!

Свака боља кућа вршила је „посијек“ у јесен, тј. „тукла свињу“. Од меса су остајала ребра да се суше на диму, тако и шунке и пршуте. Сало се топило у маст. Од чварака, џигерица и црева спремана је кавурма за зиму. Кишељен је купус, спремана туршија од паприке и зелених патлиџана, куван парадајз и спремана водњика од крушака (такиша) и јабука, уз које је додавана клека ради мириса. То пиће било је зими најдраже деци, а одрасли су зими пили расо од купуса који су папричили. Уз посне дане служен је посни пасуљ, папула и кисео купус пресан, добро запапричен. Лети је била велика храна млеко, сир и кајмак. Сва ова храна била је врло добра и јевтина. Сир је коштао 0,30 пара кило, а најбољи кајмак 3-4 гроша килограм. Грађанске куће месиле су много колача и кувале доста слатког и пекмеза.

Једном месечно пран је цео веш. Онда је мајка узимала помоћницу. Веш је пран у дворишту. У казану је загревана вода, па је добро веш слаган у пирамиду и заливан врелом водом, да преноћи. Сутрадан је испран на бунару и сушен на конопцу. Лети то је био лакши посао, али зими су мразеви били јаки па се скочање прсти од ледене воде. Тек с вечери улазила би сирота, у топлу собу, окретала леђа топлој пећи, задизала сукњу да јој се угреју промрзле ноге. Није чудо што је наше жене ужасно мучио реуматизам. И никад роптања и приговарања. То је тако морало бити и тако је вечито ишло.

Суботом увече спремао се купатило, то је било једно врелико дрвено корито и шупи. Зими смо се купали у великом бакарном лонцу у соби до кујне. Пећ је била заложена, да се и сад радо сећам тог рибања у топлој соби. Ако бисмо били болесни од гуше, мајка би намазала прст „нишадором“ и превукла преко упаљених крајника. Сећам се чешће су нама деци побољевали зуби, а и болови у ушима чешће су нас посећивали. Целе

ноћи пробдела би мајка крај нас, држала нас у крилу, стављала нам у уши зејтин са белим луком умотан у памук или томе слично. А сутрадан је радила редован посао никада се не пожаливши на умор. Једино задовољство је било када би дошла прија, тетка, кума, или комшиница на сат разговора. Те жене су уважавале једна другу и биле јаке и гостољубиве. По томе ко им дође у кућу и цењен си. Имало је умних паланчанки. Слатко и турска кава кувана у џезвици, били су главно послуужење. Наше жене пиле су дневно по десет кава, срце им је остајало здраво и доживљавале су лепу старост. Одевале су се строго по српски. Свечана хаљина била је од свиле, марама од чипке преко груди укрштена, озго либада. Ципеле су биле „на федере“, чарапе од домаће радиности. Оне нису ишле уз боју хаљине, али се нису ни виделе јер су хаљине биле дуге и вукле се по поду. У коси је био дијамантски прстен на брошу, носиле су и уметак за кику. Имућнији имали су и дијамантску грану. Разуме се, на темену био је фес, а богате су носиле тепелук од турског бисера. На прстима изубијаним од рада, носиле су дијамантски прстен, канташ (камен) или неки други племенитији кристал. Брилиант је био реткост. Што је доказ сиромаштва наше паланке. Богатства су се кретала од највише 70.000 динара па наниже. Ко је имао имање од 100.000 динара био је властелин.

Употреба козметике у трговачким кућама била је тајна. Ја се сећам, моја мајка куповала би у апотеци велику кутију пудера за лице, коју је делила са мојим теткама. Ту кутију крила је мајка од оца. Никад нисам могао да видим њихов начин пудерисања.

Недељом лети излазили смо „у шетњу“ у варошки парк. Напред деца, држећи се за руке, позади отац и мајка. Успут су се поздрављали са пролазницима и стигли да проговоре неку реч. Излазило се и на вашар, који је трајао три дана. Тамо су распете шатре са робом, па се најзад свраћало под шатру

на чашу пива и на мезе. Мајка је волела да се задржи код играча. На сред вашара сељаци су играли коло. Куповало се нешто вашарских „лицидерских“ колача са сликама, па се враћало кући по топлој летњој вечери. То је био доживљај. Мени је данас жао што, као мали, нисам имао више разбора, да унесем у монотонију мајчиног живота више веселости и забаве. Деца су себична. Сматрају родитеље као своје дужнике.

Недељом, пред вече, жене су износиле клупе и столице пред кућу и ту на уличном тротоару седеле, разговарале и гледале кад ће ко проћи, да се с њиме поздраве и поразговарају. Уз столицу на којој је седела газдарица седела је на земљи, или клупици, служавка. Деца су се играла на улици. Преко дана лети деца су одлазила на купање на Мораву. Предвече излазиле су лако одевене жене и девојке, готово цела варош купала се дуж реке. Није било костима за купање, већ су жене употребљавале кошуље које су се мокре лепиле уз њихово тело. Како је вода била плитка ту су изгледале као голе. Људи, шетачи по мосту изнад купачица, сеирили су на рачун жена.

После шетње или после вашара свратили би родитељи у кавану на пиво. Ту је свирао цигански оркестар. Тротоар ограђен лиандрима била је кафанска привилегија бољих пивница. Ту су излазиле готово све фамилије, поздрављало се преко столова и јело уз пиво. Који пут лети навраћала је глумачка група, давала је неколико представа које је становништво посећивало радо. Биле су разне цене седиштима: прва, друга и трећа класа. Давани су патриотски комади, или, позоришне игре Косте Трифковића, Стерије Поповића и др. Деца су била најревноснији посматрачи позоришта. Те путујуће глумачке дружине обично су пристајале да играју за храну и калкулацију за стан, па биле призиване. Одлазиле су из вароши пешке, праћене децом до на крај вароши.

Задушнице су биле дан када је цела паланка излазила на гробље. Ко то није могао одлазио је у цркву да се имена покојника упишу у читуљу и да се помену уз молитву. Свећице су паљене за покој душе сваког умрлог. Младенци су такође спремали светковину. Мешени су колачићи премазани медом и слати од једне куће другој.

Највећа свечаност у души паланке био је Велики Петак. Свет је пред Ускрс одлазио на „бденија“. Клепала су те свете недеље уливала тужно сећање. Али на Велики Петак поподне црква је била препуна. Служена је упокојна служба Христу и кад је изнешена плаштаница жене су плакале. Тог дана владао је строг пост, много пута и једгоничење. На Велики Петак кружила је кроз варош свечана тула.⁵ Народ је био сиромашан и патнички. Ја могу рећи да је се видело на Велики Петак да је наш народ побожан и то не навикнут васпитањем и отменошћу на практиковане побожности, већ побожан са саучешћем према Спаситељу.

Свештеник је био поштован и љубљен у руку. Свећена је водица по кућама два пут годишње. Свештеници су били велики грађани вароши иако нису себи давали много религиозног труда да то буду. Нису то ни умели. Они су били примерни грађани строги према себи и добри према другима и то је било све што се тражило.

Наш прота Света Михаиловић који је живео око 90 година био је као кров над вароши. Нико се није сећао да се он икад огрешио о своје дужности и о своју пажњу према грађанима. Кад би му се десила каква год несрећа у фамилији, грађани су жалили, као да се њима самима шта тешко догађало. Поштовани су и црквени тутори. То звање било је почасно. Њиме су почаствовани трговци, а нарочито стари учени момци који су се посвећивали интересима цркве, кад нису имали своју породицу. Лепе црквене

службе биле су на Тројице кад су плетени у цркви венчићи од траве и ношени кућама да се обесе над кућна врата. Онда имамо Цвети кад се свак враћа кући са пругићем или две врбове гранчице које су биле тек напупеле. Лети је свака варош имала свога свеца, своју славу. Чачак је славио Спасов-дан. Цела варош је излазила у литију, која је ишла кроз варош задржавајући се негде на раскрсницама, где је било изнето млеко ради послужења литијаша.

Зимски празник Богојављење узиман је врло свечано. Вршена је литија и сечен крст од леда који је био посвећиван. Цео тај ред зимских празника: Св. Јован, Богојављење, Св. Никола итд. били су поштовани јер је било много слављеника тих дана. Али највеселији празник био је Ђурђев-дан. Ово због веселог Ђурђевданског уранка. Пролеће је већ наступало, нарастало срце у младежи, па се Ђурђевско јутро разлегало песмом, а домови бивали украшени зеленилом. Слављен је и „мајагос“. Првог маја излазила је варош у околину на цео дан. Тамо се јело, пило и играло. То није био 1. мај раднички и социјалистички, већ паланачки, без класне мржње и без манифестација икакве политичке борбености.

Кад поменемо још празник: Митровдан, Госпоину, Три Јераха и Аранђеловдан, сем неких мањих празника који су јаче празновани, онда видимо да је црква господарила народним расположењем. Јер државних празника је било мало: краљев рођендан и проглас Краљевине. Онда је извршена „лимунација“ и бакљада, пуцале су у порти прангије и служено је благодање. То је било све. Није било свечано у души колико је било на Видовдан. Овај празник је школа унела у душу народа. Исто тако и још далеко више но што је било на дан Св. Саве, који је био варошка свечаност. Бивало је још паланачких балова преко године где се играло коло, певало и пило пиво и вино уз крофне и суво месо. Светосавска забава била је једна високо национална манифестација, где се

[5] Радови од сребра украшени уметнутим малим шарам, мустрада, који се израђују и руском граду Тули (тула - сребро).

није можда много знало о Св. Сави као светитељу, просветитељу, вођи, и дипломати, али се декламовало и прослављало као да се све то знало. Највише је у славу на Св. Саву одскакала чињеница да је спаљен на Врачару. Данас ту несигурну чињеницу потискује познавање његовог творачког посла који се све више продубљује и уздиже. Свети Сава, Карађорђе и Вук представљају три најмоћнија фактора наше ренесансе: историјске, ослободилачке и културне.

Паланка, мој Чачак, онда је имао 4.000-5.000 становника, са средњом гимназијом, првостепеним судом, окружним начелством, пиваром и млином парним и једном дивизијом артиљерије, то је драго место мога детињства. Тамо сам осетио прве радости живота и прве бриге своје и својих родитеља, познао родбину које је било мало. Тамо сам стекао прве мале пријатеље од којих је још и данас нешто прекостало. Сећам се авлија и празних плацева по којима смо се играли клиса и „јаничара“. Сећам се Мораве и наших виров у које су нас гурали старији другови, дајући нам лекцију из пливања. Крупан песак приликом надоласка воде са Овчара и Каблара пекао је лети наша леђанца и вршио терапијску акцију на наш крвоток. Тамо смо голишави одлазили да испод општинске кланице, где смо у вировима пецали рибу и хватали ракове који су живели у чкаљу под обалом, где су кланичари „лешили“ говеђе коже пре но их почну припремати за опанке. Ту дуж обале били су бостани, где смо помало куповали, где смо га јели док се не надујемо. С друге стране биле су високе тополове шуме по којима смо се тукли из праћки са сељачком децом. Сваки хитац, ако погоди, био је..., али ми се нисмо плашили те опаке борбе. Деца имају среће у својим великим несташлуцима. Ја се сећам свега једног несрећног случаја, кад је мали Вапа бацио запаљени динамитски метак у једну отоку Мораве. Задржао је метак дуже те му је експлодирао у руци и однео му ручицу до лакта. Ја се само чудим ко је

дао или продао детету динамитски метак. Од пуцња и од несреће сви смо се разбегли кућама не говорећи никоме ништа. Бежао је и Вапа јаучући. Доктори су стигли да зауставе крварење и подвезу жиле. Дете се опоравило и наставило школу. Умро је касније од запаљења плућа. Мене гризе и данас савест што нисам остао крај њега кад је динамит експлодирао. Побегли смо сви као врапци. Деца чине велике грешке у сразмери са малом готовошћу да приме одговорност. То је свакако одсуство васпитања и страх од велике казне, која их сналази.

Дивна је околина Чачка, пуна брежуљака, планина, ливада и гајева. Ја мислим да је околина вароши у којој сте рођени и одгајани заслужна за каснији грађански морал тих мештана. Чачани су жустри, убојни, пријатељски, племенити, одважни, трезвени. Изгледа ми да то потиче из племенитости целог овог краја, где је с једне стране Љубић, с друге дивна Јелица са подгорином, где је Драгачево, а стреће стране је кабларска стена са теснацом, где су бањски, сумпоровити извори. Села су пуна воћњака и винограда. Сељани су срдачни и гостољубиви. Из те околине су Ранко Тајсић, поп Јанко Пурић, Марко Милутиновић. Из Драгачева су Солдатовићи, чувени хајдуци. Из Чачка су браћа Глишићи, Гавровићи, Миликићи, Гавриловићи, сви познати јунаци и родољуби. Отуда су никли дивни и славни официри, посланици, инжењери, лекари, глумци (Г-ђа Дугалић). Ту сам научио дивни језик и красно певање. Ми деца знали смо целу литургију напамет. Наше мајке училе су нас песмама. Од Цигана, свирача, научили смо друге песме и арије. Дуж улица јутром разлегла се лепа песма девојака које су певале при отвореним прозорима успремајући себе. Клавира није било. Само је апотекарица имала пијано на којем је свирала с вечери. Пролазећи испод прозора ми смо се заустављали и слушали музику трудећи се да упамтимо који мотив. Руку под руку и загрејани ми смо се кретали улицама остајући све до вечере, да се

испред суда нађемо. Наше мајке училе су нас песмама. Ја се и данас сећам лепих песама које сам научио од своје мајке која нам је певала намотавајући клупчад, док смо ми седели око ње на поду на поњавама. Њен глас био је мали али мелодичан и пријатан. Отац није био музикалан. Кад мало повуче певао би неку сељачку мелодију о Драгачеву и ружама и молио мајку да запева о Милки и славују. Кад би отац био весело у друштву, онда би и мене дизао из постеље да им певам. Његово друштво би ме весело поздрављало и питало: јесам ли радикал, социјалиста или нихилиста?

Ми смо у Чачку имали типове какве, или сличне, имају и друге вароши. Имали смо Вучету Чвору, стогодишњег старца, који је седео пред малом кућицом на крају вароши и сунчао се. Ми смо се скупљали око њега и запиткивали га о Турцима. Чича Вучета је, кажу, био Херцеговац. Причао нам је лепе приче из времена кнеза Милоша. Да је био вештији могао нам је причати и о Карађорђу и Наполеону, јер је он у доба њихове смрти био младић од око 29 до 34 године старости. Сем старог Вучете имали смо чича Јована Курезана, који је свирао на виолини по свадбама и увек носио мали фесић на глави. Чешће је био чутурџија на свадбама. Онда би дошла на ред луда Анка, гатара. То је била једна сувоњава старија жена, која је ишла по кућама да гата и добије као награду што старог одела, пар обуће. Њу смо задиркивали док је она међутим била ћутљива, озбиљна и мирна. Само би, кад би је ко увредио, прелазила преко уличног олука два три пута шапћући неке неразумљиве речи, што смо ми узимали као врачање. Имали смо и баба Анђу, варошку бабицу. Била је гушава. Није била квалификована, али су је радо узимали за бабињање. Она је важила и као обедуша и носилац љубавних писама. Имали смо и мутаву Петрију. Она није била баш мутава, али је крештала кад говори, а говорила је доста гласно. Она је узимала да продрнда вуну. Она је још, уз то, узимала на дрндао и

варошке вести. Због тога су сви били опрезни према њој. Мутава Петрија била је најговорљивија Чачанка. Сећам се Радоја Рпана, општинског пандура, типичног пандура, па онда Здравка Чопица, исто тако пандура, који је ишао пешке брже неко коњаник. Онда не треба оставити заборављеног Јевту млекацију, званог „пардон“. Он је изјутра доносио у варош млеко, а око подне враћао се из вароши пун вина и ракије, редовно пијан. Сетимо се и берберина Вучка Зеца, који је вадио и зубе и лечио кожне болести. Он је имао радњу на пијаци и правио сваке шале и виц са сељацима. Да поменемо још и Милоша Буку, касапина, који је убијао јуне песницама. Свето Ћоса и Јован Трћо били су варошке ћосе и мудраци. И.т.д. Међ варошким шаљивџијама требало би памтити Јеврема Еру. Он је правио чаршијске шале које су се препричавале од уста до уста. И стари адвокат Глиша Новковић није био обичан тип. Висок, отмен, тих, mudar - он није скидао ни лети ни зими свој тешки капут и своју шубару. Било је у вароши почесто и Цинцара као што је био Апостол Аризовић, кавецџија. Било је варошких опасних беспосличара као што су били Гвозден Шинтер, Милован Кеља, Рака кломфер, Грујо кочијаш итд. Они су били убојице и велики проблем полицијски. Они су обично били притварани за време вашарских дана, да не би одсецали кесе сељацима који су трговали на вашарима.

У Чачку смо имали за време детињства чувеног начелника округа Михаила Церовића и Светозара Шурдиловића. Директори гимназије били су Бирговић и Васа Филиповић. Тамо је професор био и знаменити филозоф Божа Кнежевић. Колико лепих ствари бих могао о њему да испричам. Како су велики људи морали живети по малим паланкама. Владичанска столица пренета је у Чачак за време мога детињства. Тада је био владика Никанор па владика Сава. Наша црква била је са једним великим и два мања кубета покривена бакром. Поштар није био

никаква реткост. Црква није била значајна, али веле да је зидана у она времена кад се Чачак звао Градац. У близини Чачка је село Љубић где је на брегу шанац Танаска Рајића. Сећам се једном да је певачко друштво Обилић из Београда дошло да пева у Чачку па је изашло на Рајићев шанац. Ту је хор под управљањем Јосифа Маринковића отпевана песма „Хеј у гори бели двори“ и то тако моћно и лепо, да сам ту песму сачувао у срцу до дана данашњег. У околини Чачка су чувени виногради Жежевачки. Излетно место Буковац служило нам је за састанке с пролећа. Дивна вода извирала је под брежуљком, а у шумарку са стране одмарале су се фамилије.

Чачак је имао и своје учене грађане као што су били: Никола Радовановић, Петар Николић, Илија Панић, Алекса Терзић, Василије Намбита, Никола Аћимовић и др. Од лекара имали смо старог Тренчина и доктора Јарослава Кужеља. Фотограф Франц Падовић је својим сликама испуњавао породичне албуме, а Талијани су радили надгробне споменике. Ере су доносиле луч и катран од Ужица, а Цигани су правили корпе, корита и дрвене кашике. Сељанке су доносиле на обрамици пилеж, воће, сир и кајмак и јаја. Пијачни дан, субота, био је права радост за нас децу. Слегао се на пијац велики број сељака, који су своју робу држали око себе на земљи. Око меда су зујале пчеле, а око сувог меса и скорупа муве, јер мува је било у изобиљу. С друге стране пијаце била је колска роба: брашно, дрва, ракија. Ту је био и кантарџија са општинском вагом. По среди је била баштованска роба које је било изобиље. Једино баштовани и пиљари имали су покретне тезге. То је било на Великој пијаци. На малој пијаци била је трговина са стоком, овцама и свињама и са сеном, зоби, пшеницом, ражи. Као што се види долина Западне Мораве снабдевала је добро моју родну пијацу. Било је много кавана, а свега два три скромна и скучена хотела. Чачак је имао више гостионица: две три за Чачане,

а остале за сељаке кад дођу у варош на трг или да пазаре. Биле су и две три ноћне каване за нежење као што је била она код Лепе Јоке или код Царице. Тамо су кришом одлазили и гимназисти. Одлазио сам и ја.

Моје родно место имало је рогобатну турску калдрму, осветљење петролно са фењерима које су палиле и гласиле петролције. Ови су и чували ред у вароши ноћу. Ретке су биле крађе, али било је случајева самоубистава грађана због банкрутства. Место водовода свако двориште имало је свој бунар. Вода је била тешка. Разуме се није било канализације. Мислим да је и данас нема. Наше паланке слабо напредују хигијенски. При свем том срећно се живело. Велики доживљај је био ако је једна грађанка Чачка проведена у болницу, болесна од „водене“ болести. Сви су успут завиривали кроз колски прозор и причали ужасне приче о њеном изгледу. Сем тога чешће су доводили хајдуке у судски затвор. Цела варош изашла је усусрет кад су довођени хајдуци Бркић и Војко. Они су били лепо млади људи, лепо одевени по сељачки. Очи су им севале, а крај њих је у фијакеру седео срески начелник, насмејан, као говорећи: „Овако ја са њима свршавам“. Цео народ симпатисао је хајдуцима. Понекад је доношен у болницу мртав хајдук, убијен негде у околини. Ми деца знали смо да хајдук лежи у болничкој капели. Одлазили смо до капеле и провиривали кроз чвор на даскама. Чудили смо се надутости хајдуковог тела и дуго осећали мирис карбида у носу. Рекли су нам да је хајдук Прока убијен са леђа. Жандарм је метнуо у пушку, поврх метка, и парче челика. Који пут вршено је стрељање хајдука на сат два удаљено од вароши. Онда смо бежали од школе, да одемо на лице месте, да присуствујемо. Ја сам гледао стрељање неког Козаковића из близине Жежевице. Било се скупило нешто сељака. Такав је био налог власти. Хајдук је био везан за колац, пред њим рака. Читана су акта. Хајдук је бедно изгледао. По читању пресуде звао је једног

по једног рођака да се с њим опрости. Отезао је, надао се, да ће стићи помиловање. Сељанке, рођаке доносиле су му јабуке које је он загризао. Онда је хајдук плакао, и звао мајку к себи, мајке није било. Звао је други свет, најзад комшије. Извињавао се, да је наведен и да није био крив. Кад је исцрпљен причом, срески начелник који је био болећив човек, нареди „да се врши закон“. Метнуше осуђенику мараму преко лица. Осуђеник клону. Начелник извуче сабљу и ману њоме, давши знак. Плотун жандармски плану. Хајдук се скљока низ колац. Срески начелник, надувених очију од згражања, приђе лешу. Опалише још један, два метка у лешину и затрпаше... Тако се испуни правда.

Остоја абација, један миран човек, из чије авлије људи нису чули речи спорења између њега и жене, или послуге - убио се. Једно јутро нађен је у варошком парку, на парченцету ливадице. Имао је црну тачку с леве стране на ребрима. Груды су биле откривене, около се видео дим од револверског метка. Ми ђаци пред улазак у разред, отрчали смо до парка, да видимо сцену. После смо о томе препричавали. Можда и не би требало допуштати становништву да гледа те призоре. Тиме становништво не постаје боље. Навикава се на смрт.

У Чачку је живела Јана кобасичарка. Имао је њен муж Јањаћко кобасичарницу баш на пијаци. Ту смо долазили и ми ђаци. За два гроша добили бисмо хлеб, добру кобасицу и чашу пива. Ту бисмо од Мила берберина чули варошке и политичке вести, а ако бисмо још нешто желели да сазнамо, одлазили бисмо у Милов дућан, и седели у одељењу преграђеном завесом од дућана. Ту бисмо ми ђаци чули шта говоре професори, кад дођу у берберницу на бријање и шишање. Наши млади предавачи у гимназији били су лепи људи и лепо се чешљали. Шетали су неки пут сами, некада у друштву. У цркви су били смирени, али сећам се једних „Тројица“ док смо ми клечали оборених глава, један професор је дизао главу и окретао се, да гледа

доктореву кћерку. По паланкама се све зна, ко кога гледа. Тако се знало који потпоручник из варошке артиљерије коју воли. Једне вечери, сећам се, књиговођа варошке штедионице повео је на посело, код своје газдарице, неколико другова официра. Како је он, као хоровађа, знао да ја добро певам, позвао је и мене. Позване су и две три варошанке и међ њима и моја од мене старија сестра. Официри су седели около на миндерлуцима и пили каву, девојке су ћутале. Мајке њихове биле су заједно у кухињи. Ја сам певао. Била је нека тужна песма, коју официри нису волели. Мене су изгустирали брзо. Досадно је било и девојкама па су изашле једна по једна и изгубиле се у мраку. Тако се свршило посело тиме што је књиговођа поручио литар вина и што су засели да играју фарбла. У паланци нема домаће забаве. Зимы има балова. Оду сви бољи родитељи и изведу кћери удаваче. Около су клупе. Жене седе, девојке играју. Мужевы седе у одељењу за мушкарце па пију. Циганы свирају српска кола у која се сви хватају. Мужевы излазе у салу, приђу женама и понуде крофне или суво месо, па се враћају у друштво, одакле се мало касније чује песма. Варошке газдарице у свили играју отмено, крећући се по трототару. Понека млада поскочи у „залету“. Ту се одликују учитељице, млади официри, судије и полицијски писари. Остаје се до један час по поноћи, па се одлази кући, задовољни што су се мало провели.

Има једна још ситуација у паланкама, то је кад пада влада. Знали су чак и прости паровы за „кризу у кабинету“. Присталице оних који долазе на власт демонстрирали су против оних „који одлазе“. Привезивали су керовыма канте за реп, звонили у звона, пуцали у прангије - веселили се једном речју. Кроз кратко време догађа се обратно. За то се старао раскалашни и паланачки чембалиста са његовим госпарима. Онда су стрепели сироти чиновници од премештаја. Зимы, нарочито, они су потезали, из

разлога партијске освете с једног на други крај Србије, товарећи оно мало покућства на кола, утежући душеке конопцима, да не испадну на далеку путу.

Одлазило се у Бању Аранђеловац, у Врњце, обично у Овчарску Бању. Та Бања је била примитивна. Кућице од брвана биле су изнад обала Мораве, испод брда, са неколико соба са душемама. По душемама стављани су душеци или сламарице, а озго за покривање шаренице. Јело се што се куповало од сељака. Дању су се редовно купали у рупама које је пунила сумпоровита вода пошто осегне речна вода, јер купатила су била у самом речном кориту. Ми деца ишли смо по камењару и тукли змије шарке које су се склупчале по шевару. Унаоколо били су манастири, које смо посећивали. Суботом увече било је бањско весеље. Становници и гости излазили су пред станове и палили ракете и пуштали их увис. Сви су били весели. Много пута сам срањивао ове примитивне бање са Вишием, Карлсбагом, Баден-Баденом и другим светским лечилиштима и налазио то примитивно весеље здравијим од велико-светског. У Аранђеловачкој Бањи се куповале чаше за чисту и лековиту воду, али се куповале и погачице са киселом водом и кајмаком, које су сјајно вршиле своју службу. Мало ко је одлазио до Београда. Ако је се појавио тај случај, сви смо за њега знали. Ако ко из Београда дође у Чачак, сви смо били обавештени. У Београд се негде из Крагујевца узимала железница. Железницом је мало ко у то доба путовао. У Крагујевац се ишло на колима. Тако и у Краљево, Пожегу, Горњи Милановац. Кочијаш је успут, у крчмама, застајао да одмори и нахрани коње, а путници да се заложу. Онда се пут од 40 километара преваљивао за читав дан. Сад се то пређе аеропланом пре но што честито седнеш на своје место и погледаш кроз прозор доле.

Изванредни догађаји су били кад туда прође краљ. Знало се која варош воли да јој дође краљ. Чачак није волео Обреновиће.

Догађај је био и кад надође Морава због провале облака, пробије насип и поплави целу варош. Бујица поплави целу долину, пронесе грање, ствари, стоку. Траје дан два тако па прође оставивши муљ до колена. Догађај је био и долазак владике, кад су сва звона звонила и пуцале петарде. Ипак варош је живела мирно, лежерно. Ја сам се често питао: од чега живи цело насеље? Одговор сам нашао касније, да село храни град, а варош снабдева село, да је живот јевтин и да народ врло скромно живи. Скучено, родољубно и - срећно. Деца су постајала занатлије и чиновници. Очеви су умирали оставивши супруге на старање деци која су пристизала. Девојке су се удавале у месту, или су долазили просци из суседних вароши. Мали чивитари (манифактуристе), чим престану бити калфе пошљу наводацију у кућу која има девојку. Закључи се свадба, спреме дарови. Девојка однесе коју хиљаду мираза и потребан намештај. Живе неко време па банкротирају. Онда муж добије кредит од неког другог газде, па проба нову срећу. Крпари се целог живота. Живи се и на дуг и на менице. Свако је знао за менице. Штедионице на улог и за давање зајмова постоје већ преко седамдесет година.

Апотекар је био цењен у вароши. Апотека је сматрана као свето место. У њу се улазило скинуте капе. То је изискивао пргави апотекар, који је носио свилену округлу капицу и имао мале беле кучиће. Он је наплаћивао становништву лепу суму новца за лекове. Али му је бар оловка мирисала на етар и на „пролшнуле“. Бакали су били људи лењи и угојени, слабо су се кретали. Седели су за тезгом која је оживљавала суботом, кад дође пазарни дан. За нас децу они су доносили из Београда чоколадице, рошчиће, а продавали су и кокице противу глиста, као и жути шећер противу кашља.

Било је у вароши грнчара, каљаваца како су звани у Чачку. Било је поткивача, калајдија, оџачара, пекара, цревара, шустера и опанчара. Ових последњих био је читав

један крај. Имали смо добрих терзија за сељаке и за српску ношњу са либадетима. Било је пуно добрих тишлера. Шамије и женски фесови продавани су у „галантеријским“ радњама, ту су куповани и сељачки фесови. Шубаре су куповане код ћурчија, где је било и других крзана. Баштованџије унаоколо, махом Македонци, или „бугараши“ лиферовали су зелен, Цигани из околине, опет махом са југа, давали су нам циглу, цреп и ћерпич, кречари су доносили креч и ћумур, а дрва за огрев дотеривали су колима у варош сељаци из околине. Јапија је сечена на дрварама или довлачена из стругара и шума. Мртвима споменике радили су каменоресци из места. Чешће је међу овима било Талијана или Далматинаца. Сандуке сељачке са грубим шарама споља и са каколицом унутра, радили су јевтино наши сељаци који су правили и колевке од лике, украшене дрворезом као што су радили и гусле. Крај друмова стајали су споменици од пешчара, са врло грубом сликом покојниковом, чија су стопала била окренута у правцу обрнутом од главе и погледа. Натпис над мртвацем био је још примитивнији. Обично је стајало: „Стани овде, мили роде, и прочитај натпис овај, где од зликовачке, жандарске руке погибе Н. Н. из села тога и тога...“ Значило је да је споменик подигнут некоме осуђеном на смрт због убиства. Данас су ређи такви споменици.

Сељанке из околине доносиле су на обрамачи млеко и скоруп, доносиле су кајмак и сир у застругама. Воће су доносиле у корпама, јагоде у крбулама од коре, пилиће свежане о обрамачу, или пребачене о раме. Било је дудова и по варошким авлијама. Сељанке су доносиле и платно па и поњаве. Продавале су и пужеве и печурке цероваче. Доносиле су и лековите траве, па и слепе мишеве за врачање, где је било удавача у кући. Уз празнике доносиле су венчиће од пшенице који су вешани о кућни зид. С времена на време сељанке су доносиле вунене чарапе са вођицама и назувице везене. Доносиле

су подвезе (штрикане или платнене) везене и на сомоту, за подвезивање чарапа испод колена. Онда није свет носио кратке чарапе са подвезама еластичним. И мушкиње и женскиње носило је по вароши дугачке чарапе до колена, па и преко колена. Те чарапе биле су беле, у боји, од шареног концца, па и са ћинђувама. Није било свилених чарапа за жене, а ципеле су биле на федере, који пут на дугмад. Није било данашњих дивних женских ципелица. Мушке ципеле биле су затупасте и од јаке коже. Многа грађанска деца, гимназисти, носили су до одраслости опанке, кајише са пијавицама и вунене и везене чарапе и назувице у опанцима. Други су носили вунене кратке чарапе у ципелама. Многи који су носили ципеле носили су на стопалима обојке од платна због економије и знојења ногу.

Бербери су били често и зубари, вадили су зубе клештима. Они су били и нека врста доктора, давали су напитке од линцуре, жалфије, спориша, кантариона, пелена, нане... противу стомачних и плућних болести и горушице. Мазали су лишајеве деци ћезапом, давали первијаниш противу перути у коси, лечили виновим листом, поквашеним у води прилепљујући га, на наличје, на болесне руке (љуштење коже) од мајасила. Било је доста народних лекова, баба што су намештале пупак или угануће и сломљене кости и што су давале лекове и врачери неродиљама, да се породе. Циганке су бацале карте и прорицале срећу долазећи кућама или су биле поред друма, било је и по вароши врачара у длан, у карте и у каву. Било их је који су често доносили пијавице за пуштање крви. Притисак крвни није мерен лекарским апаратима, већ је навала крви лечена пуштањем крви. Бабичиле су старе жене, пробиле. Свака кућа имала је своју пробилу. Нож „пупак“ чувао се негде на горњој полици, као реликвија. Доктор је долазио за случај неке тешке болести, нарочито заразне, дечије. Народ није прихватао лекове. Мој отац је једном добио теглицу

белих пилула на којој је стајала мртвачка глава са две укрштене цеванице. Озго је било написано: отров. Ништа то није сметало мом оцу да уместо по једну, узме одједном све пилуле и да три дана по томе остане у сну, после чега је устао здрав.

Деца су имала доста рана на телу од убоја. Било је рана које су вучене месецима. Обућа је правила ране на петама, чиреви по телу царовали су. Они су лечени печеним луком. Опекотине су лечене сировим кромпиром. Убој је лечен сировим туцаним луком који је извлачио модрину. Од урока штитило се зашивеним белим луком на себи. Гној из рана извлачен је травком боквицом. Травама је лечена и „тишња“ (асма и протислост), а пупак је масиран и подизан од струне. Овоме струњавању приписиване су многе болести о којима се ништа није знало. Црвени ветар лечен је неким тестом у коме је било туцане ћерамиде. Све је то лепљено на плаву хартију и стављано на оболело лице да спасе болесника и отклони стално црвенило коже. Бапски лекови су царовали. Знало се и за сељаке из околине који лече и који су позивани. Многи су пропадали избегавајући благовремену лекарску операцију због гнојења прста на руци, што је врло често имало туберкулозну подлогу (у костима) а што је народ звао „црни пришт“. Остављано је тако да се цела рука упали, после чега су остајале руке у вечитим ранама док кост не извири и испадне. Такав случај је био и са мојом сестром којој не дадоше да се оперише на време (да се не би чуло и скудило удавачу). Удата је са живом раном на руци што је крила од младожење. После је та болест прешла на плућа и завршила туберкулозом. Отац и мати наши били су здрави људи, али је вероватно било наслеђене болести, а можда је болест била стечена нехигијенским приликама у којима се становало и живело.

Варош је, дакле, имала свога лекара, свога хотелијера, свога проту, и своју варошку наказу. Остало су били занатлије и

чиновници. Било је по неколико пијанаца, по неколико добрих бакала и неколико домаћих пандура. Било је и дуванџија чије се порекло није знало. Мој отац је држао дуван у кесама. Чак ниједно од деце није онда пушило. Пробали смо па нам се одбило од срца. Варош је имала свог алвацију, бозацију, сладолецију, свога перечара који је дувао у рог. Он је недељом после цркве продавао крофне са пекмезом, посуте шећером. Зато смо ми деца добијали од матере новац да купимо и заложимо се, као што смо добијали по „дваест“ пара, да купимо пред одлазак ујутру у разред, лепињу са кајмаком код гимназијског пекара. Пекар је иначе пекао поред хлеба јагањце, прасе, тикве, ђувеч, пите и проје. Становници су доносили тепсије ујутро, а пред подне одлазили да однесу испечено кућама. Уз велике poste постило се месец дана. Неки су постили среду и петак. Бакалнице су уз poste и зими биле пуне сараге, моруне, и сувих усољених јегуља. И сељаци су ово куповали. Било је и маслина. Сапун су правиле варошке сапунџије и изливали их у калупе. Био је у дну радње и округло камен за мљење соли. Ту је стајао и чекић „солотук“. У тим радњама обично су продавани и улари, канап и конопци. Наши сељаци гајили су конопљу и тукли је на трлицама, а кудељу употребљавали за платна за веш.

Послуга је била махом са села, лења и прљава. Келнери су били махом кривоноги због ношења канти пуних воде за време шегртовања. Фењере су палили и гасили фењерџије који је мерио на пијачној ваги сено, зоб и остало жито, узимајући таксу за „мерину“. Ђумрукџија напчаћивао је ђумрук на мосту. Варошки санитет обилазио је дворишта и месарнице ради чистоће. И онда је кречом засипано ђубре, и онда су паљена ђубришта. И онда су вршена пелцовања деце против заразе „богиња“.

Лети се чупала трава на тротоару пред кућом, кречени су кућни зидови и фарбани прозори. За време таквих дана и прашине поливан је сокак водом. На врата кућевна

стављана је табла ако у кући влада зараза. Врло често су стајали печати, на платну, на вратима кућа и радњи које су банкротирале. Лицитација ствари изнетих на продају, вршена је на пијаци. Бандере телеграфске биле су и онда од дрвета, а уз њих су се, као и данас, пеле телеграфције са зупчаним узенгијама да навежу жицу или замене чашицу коју су деца разбијала. Канализације и водовода није било. Једва ако је за ових 55 година завршена електрана. Иначе још се живи према лампи којој се чисти фитиљ да се не пуши. Још се употребљује жижак на зејтину да осветли или да прогори испод иконе, а уочи празника.

У вароши је било пуно бунара са бунарском водом. Није било дестиловане воде. Било је пуно вртова и много цвећа. Моја мати гајила је цвеће у стотине саксија. Поручивала је семена из Београда, а узимала је „пелцере“ по комшилуку, од добрих врста цвећа. Зими је било доста дуња од којих се правило слатко. Зими су спремане кобасице „добрацинске“, сушено месо, а на тавану разређени цак ораха да се просуши за јело и мешење.

Сељаци су се с вечери враћали у село готово редовно ђевлити. Певали су улицама мало због алкохола, мало да разбију бригу. Око 9 часова увече завладала би мукла тишина. У 10 часова спавало се паланачким сном, са бригама на души, до тегобне сутрашњице. Па, ипак, одспавало би се и по ручку, који би прошао у ћутању. Кувано јело, краставци, воће - ето ручка. По ручку и одмору, слатко и кава. После долази вечера и крштење на прво звоно. Људи се нису волели нарочитом љубављу, али је било међупомоћи и севапа. Осећала се целина, паланачка заједница која је давала цару цареву а богу божије. У таквој средини, од старих Словена, Цинцара, помало ваљда и Турака, старих Илира који су се разместили по Старо-Влаху, од сељака који су се у првој генерацији поварошили, од паланачких мученика, изниicali смо ми деца паланке,

који смо били задојени свиме што доноси паланачки живот и животопис наше приповеди и наших јунака.

У петом разреду гимназије, заборавих рећи, био сам пао из немачког језика, али преко лета узео сам немачку граматiku и немачку читанку и учио немачки језик. Од тог поправног испита стално сам напредовао и постајао све бољи тако да сам с временом, благодарећи том почетном испиту, постао добар Немац. И данас добро читам и говорим немачки. У шестом разреду, већ сам рекао, био сам врло добар ученик, али због сиротног очевог стања, морао сам ступити у академију. Нисам волео војну школу, нисам се ни спремао за пријемни испит, отишао сам са оцем у Београд противу икакве воље да радим за војску. Сећам се отац је ставио у кола мене и млађег брата, мајка је ућушкала око нас поњаве и храну, оплакала је растанак. Кренули смо рано ујутру. Отац је ћутао, ми браћа спавали смо у колима. Стигли смо у Крагујевац и узели воз који сам ја први пут тада видео. У Београду смо одсели у једном малом хотелу. Брат је ступио на занат, а ја чекао на ред да полажем испит за војну академију. На испиту из математике пао сам. Нисам се враћао, већ сам остао у Београду. Уписао сам се у седми разред Друге београдске гимназије. Отац ми је обећао стално месечно издржавање у Београду. Нашо сам са једним другом стан и хранили се овде онде. Одвојивши се од куће, требало је да покажем способност за самостални живот. Ту се десио преокрет. Ја сам био неспособан за самосталан живот. Директор Друге београдске гимназије Довијанић, назвао је нас дошљаке из унутрашњости „тице селице“. Програми су у паланци били другачији, а у Београду другачији. Другови из Београда гледали су попреко нас из унутрашњости. Математика ми није ишла, књига нисам имао, оскудица новчана и глад утицали су на мене. Место да се осврнем око себе и пронађем неко узгредно занимање, ја сам почео изостајати од школе и проводити

са друговима сличним мени по каванама и пред каванама време. Настала је убрзо оскудица у одећи и обући. Од куће ми је стигло претеће писмо од оца, да ће ме тешко казнити ако се вратим кући а не останем у Београду, да постанем човек. Отац се није питао да ли ме је спремио за самостални живот. Ми по Београду изгледали смо као пси који су изгубили господара. Школу сам био напустио, читао сам новине, седео по парковима, још је било топло, осећао сам да идем низбрдицом. Стан смо мењали бежећи из једног краја у други не плативши кирију. Пали смо били и у једну авантуру да идемо да просимо једну девојку, за једног нашег бркатијег друга за ког смо рекли да је дућанџија из Ваљева. Девојка је била добра, добри и родитељи, добра и вечера. После смо рекли да се девојка не допада момку.

Прошао је септембар седећи по кафанама и играјући санса. Паде ми у очи оглас за упис у пешадинску подофицирску школу. Реших се да се упишем у ту школу. То је моја срећа, иначе бих стремкнуо низа страну. Онда то нисам знао, али данас добро разумем да родитељи морају децу одржавати у чврстости и наговарати на самосталан живот. Ја сам био добро дете, али потпуно неупућено за било какав рад. То је тај паланачки однос родитеља према деци где се све ослања на оца и мајку и где је се слепо за ма какве друге могућности. Ја се и данас питам: како је то могуће да од паметних сиромашних родитеља, који не прате склоности своје деце, испадну добра и мудра деца, тиха, помна и да такви остају и као људи? Можда сиротиња има добрих метода, можда није у новцу све. А можда је у природи деце и људи да су одмерени и обазриви. Ја сам био необазрив, хазардер, кадар за авантуру. Узимао сам живот глобално, као маглу, а не као низ тешкоћа које треба превазићи. Можда је такав карактер мога краја. Врањанци и Нишлије нису такви. Сетио сам се да се и у школи нисмо спремали за живот. Друштво нам је било врло слабо, много му

је недостајало. Није било нимало васпитно. Према томе одвајање од куће значило је за мене бацање на улицу.

Био је јесењи дан 1897. године када сам се са крштеницом у џепу нашао у дворишту подофицирске школе у Горњем граду. Било је још много кандидата. Било ме је стид од те мешавине. Било је ту одраслих младића са неколико разреда гимназије, било их је који су напустили занат. Било је доста редовних ђака којих су се курталисали родитеља. Међу нама било је ученика који су свршили пети разред гимназије па са једном годином подофицирске школе чекали да се јаве на испит за Војну академију. Било их је неколико са свршеним шестим разредом гимназије. Било је доста мангупа. Гледали смо се и чешали једни о друге. Било је ту света из целе Србије. Неко из нужде, неко из разума, неко ради склоништа. Ја сам знао међу које припадам. Знао сам само једно да вршим нешто што ме баца наниже. Стога сам у томе тону писао родитељима и обећао да ћу идуће јесени ступити у Војну академију. Оцу то није било неправдо, могао ми је не слати обећаних 40 динара месечно.

Једног дана ступио сам у подофицирску школу, добили смо прве старе мундире и чакшире, после смо добили и по нови пар одела, парадно. Дobili смо чизме и сандук, ошишали се до главе и почели уредан живот. Сувише уредан. У соби нас је спавало по двадесет. Свако је имао свога десетара, имали смо свога наредника, који је био добар човек, али који нас је шибао за сваку грешку. Над собама је био собни старешина, поднаредник, који је такође свршио подофицирску школу. То су махом били најбољи ђаци. Имали смо класног старешину, капетана и више официра, дисциплиноване младе људе, који су од нас правили машине. Биле су две класе подофицирске школе. Једни су били почетници као ми, а у свакој класи били су каплари, питомци, који су мрзели млађу класу и тиранисали је. Они су, као десетари, и вежбали нас млађе. Становали су на вишем

спрату док смо ми били на спрату испод њих. Учионице су нам биле у дворишту, две зграде, ниске и одвратне. Позади станова била је мања зграда у којој је била кујна. Био је још магацин, у дворишту је била кућа у којој је била благајникова канцеларија. Устајали смо изјутра на знак звона. То је био тежак посао. Ко би одужио неколико секунди да скочи из кревета добијао је од каплара шибе по табанима или казну: да чисти фуруну, носи воду, да редарчи, стражари у дворишту итд. Намештали смо сламу у кревету набијајући је у ћошкове сламљаче и равњајући је. Прашина се дизала велика, онда смо затезали чаршаве ролајући их па смо их стављали на сламљаче као што се савија хартија око кутије. Онда је долазио јастук, па лепо, са ивицом изравњано бело ћебе. Сандук је био спреда, тачно испод ивице кревета. Потом су редари равнали кревете под конац, па се јурило на умивање. Навлачиле се чизме које смо увече сами чистили. Ако ко није чистио или није урадио добро, буђен је да уради и за казну добијао налог да пет, десет дана или више чисти капетанове чизме, или да чучи са сандуком над главом. После умивања даван је знак за доручак. Пре доручка била је молитва и пребројавање. За доручак је обично давана попара. После доручка настаје чишћење одела и дугмади да се изађе на обзнану, т.ј. вежбу.

Стајали смо у строју, ту нам је прегледано одело и оружје. Ко је био изведен на рапорт одлазио је нареднику да га одведе командиру на рапорт, где су падале казне. Никад се нико није вратио без казне. Одмах по томе свирала је труба, или ударило у звоно, што је значило „збор“. Тада је почињала вежба, прво без оружја, као гимнастика. Давали су нам лекције из егзерцирних правила. Ту смо сви морали давати максимум снаге. Касније је дошло вежбање са оружјем, стрељање, борба с ножем, итд. У раду са пушком морали смо бити мајстори. Ја сам се ту одликовао над свима. Та вежба дала ми је нову мускулатуру, постао сам још

снажнији. После „практике“ ишли смо на час теорије: учили војну администрацију, рачун, земљопис, ратну службу, правила службе итд. Предавачи су били официри. Недељом изјутра била је војна смотра. Суботом поподне чистили смо одећу, оружје, кревете. Редари су свако јутро чистили себе за спавање и разред. Дизала се прашина до неба. Недељом је по једна десетина слата у цркву Ружицу у граду. Поподне даван је излазак у варош онима који заслуже.

То је отприлике дневни ред. Овда онда вршио је смотру командант школе. Тада је залаган сав труд да оружје и спрема буду што чистији и сјајнији. Сандуци са спремом морали су бити у највећем реду, тако и картон на који су нашивене „ситнице“: игле, конац, канап итд.

Подофицирска школа од почетка до свога краја једно је непрекидно мучење. Туча долази на првом месту: свако вас за буд зашто удари. Туче вас десетар, туче вас наредник, туче командир. После туче долази казна пожарчења. Ноћу сте на пожарном месту без смене по четири до шест часова. Ова казна је нарочито тешка зими, у првом реду кад брише северни ветар. Нарочито је тешка казна кад вам досуде да пожарчите без шињела. Неизлазак у варош чешћа је казна. Тешка је казна и прање казана на чесми у авлији. Једно за другом казна за казном. И све им је казна слаћа уколико је питомац школованији.

Са вежбањем иде се до невероватности: човек постаје механизам, треска ногом, пушком, снагом. Све се ломи око питомца. Парадни корак подофицирске школе само је једна бледа слика полазничких мука. Јело се доста добро: пасуљ... пасуљ... пасуљ... Онда купус, купус... кељ. Мало кад слаткиша. Пешадијска подофицирска школа је пакао, који ствара мучиоце војника по касарнама. Можда није ни могуће другачије одржати војску. Ови подофицири били су стубови сталног кадра.

Од маја школа се спрема за одлазак у логор. Тамо настају четна вежбања и маневри. Нас кандидате за Војну академију терају у школи да се спремамо за испит. Остали одлазе ван вароши у летњи логор. Тако сам и ја јули, август до септембра провео готово сам у школи, а у септембру отишао на испит у Војну академију који сам положио одлично. Професори и официри испитивачи из комисије чак су ми били наклоњени. Као да су и сами знали колико је тежак живот у подофицирској школи.

Родитељима сам јавио да сам положио испит за Војну академију. Док ми је прошле године овај испит био мрзак, ове године био ми је као спасење. Ступио сам у Војну академију прекаљен, измучен, тучен, тако да ми је све у Војној академији личило на мед и млеко. Нисам могао да се начудим друговима којима је Академија била неудобна. Чим сам се обукао у одело војног академца, изашао сам до подофицирске школе да се захвалим командиру на датом ми времену „за спремање“, да посетим собног старешину и другове. Сви су на мене гледали са дивљењем. Другови су знали да ћу ја за кратко време постати официр, док ће они годинама бити подофицири. Собне старешине су се сад односиле према мени као према господину, знајући да ће заостајати за мном, официри су ме сматрали млађим колегом. О, како много значи школовање у војсци! Како је велика разлика између официра и подофицира! У подофицирској школи нисам учио тако много као у Војној академији, али што шта сам научио у подофицирској школи: ред, рад, дисциплина, дурашност, грубост - то ме није остављало свег живота.

Војна академија! Лепа зграда са предивним собама, на кнез Милошевој улици. Ту су и старешинске собе и канцеларије, доле су лабораторије и магацини. Позади је велико двориште са парком. Са стране је гимнастичка сала, а у средини учионице. Ту је и трпезарија и кујна, па базен за купање

који због неког разлога никако није радио. Иначе прали смо се и умивали у умиваоницама којих је било неколико у заводу.

У Војној академији био је другачији ред. Пре свега спавали смо на креветима с федерима, а не на обичним војним креветима, гвозденим са даскама. Ми смо сада имали мадраце. И сад смо намештали кревете, али нисмо чистили собе и ходнике. То су вршиле слуге. Чистили смо своје чизме увече, али не тако ревносно. После устајања, на звоно, силазили смо (пошто смо се добро опрали и истуширали, опрали зубе), доле у ходник, где смо попили по један салет. Салепџија је пуштан доле у ходник. Онда смо на звук звона одлазили на учење. Ту смо под надзором дежурног учили један сахат. Онда смо на звук звона одлазили у строј, па у строју на доручак. Седели смо за столовима, на клупама, хранили смо се и по четворо. Са сваким водом седео је на врх стола војни официр. Доношена је за сваки сто пуна чинија беле кафе и свако је пунио своју шољу и узимао хлеб, некад је било сира, некад попаре, сланине, итд. После доручка имали смо пола сата, па и више, одмор. Онда је настајала школа од 8-12 часова. Давана су нам предавања од најбољих професора. Учили смо математику, нижу и вишу, геометрију, физику, хемију, историју, тактику, разне вештине, артиљерију, географију, итд. Учило се много. Како је због потребе у младим официрима скраћен курс од три године на две године, то је програм био претрпан а учење врло напорно и тешко. Питомци су се веома мучили да постигну успех.

После учења одлазило се на ручак где је обично давана говедина са сосом или какав „ћушпајз“ и неко слатко тесто: ваљушци, макарони са шећером, крофне, итд. По ручку је читана молитва као и пре јела. Сада је даван одмор од сат и по, онда се опет приањало на учење и предавања. Некада изјутра имали смо час борења, гимнастике, мачевања, готово редовно пешадијски егзецир.

Није се истеривао корак као у подофицирској школи, чак су се мени и смејали кад сам ја секутинкама излазио на рапорт војном официру. Све је ишло елегантније. После вежби био је одмор, па опет учење. За време одмора често бисмо певали, ја сам имао тенор, мој друг покојни Грабовац имао је баритон, певали бисмо народне песме, а други би мирно седећи на својим местима, слушали и уживали.

Ко је грешио извођен је управнику на рапорт. За обичне ствари излазило се на рапорт класноме старешини. Казне су биле неизлазак недељом у варош. Управник је изрицао казну затвором, који је био у Доњем граду за тешке грешке. Управник Милован Поповић био је веома строг човек.

Недељом се спавало сат дуже. Јело је било боље. Ја нисам имао куда да пођем, седео сам недељом у заводу и учио. Нисам имао ни за шта да купим лаковане чизме и „гаринц“ панталоне. Једва једном скрпио сам новац да купим лаковане чизме и кад сам их набавио да изађем на један уговорени састаанак, видео сам да су биле тесне. Ја сам узео маказе и расекао их од врха до дна. Тада је избио из мене мој темперамент. Необуздан темперамент!

Кући сам писао овда онда. Добијао сам по неколико речи од оца и мајке. Браћа су била по занатима. Сестра се била већ удала за неког трговца који је брзо банкротирао. Ја сам био добар ученик. Од сто дванаест другова ушао сам у академију као 34-ти.

Било је другова, Београђана, који су бежали из завода ноћу и „ишли на састанке“. Ја то нисам прихватио. Знао да је било другова који су имали тешке венеричне болести. Скривали су их да не би били отпуштени. Од тога су после у животу страдали. Није требало тако тешко кажњавати венеричне болеснике већ их лечити. Ту је управа академије била застарела. Повремено вршени су лекарски прегледи. Прозивани су један по један. На прозивку болесног друга јављао

се неки други академац који је био здрав. Том приликом је који пут присуствовао и класни старешина. Он је гледао да који питомац нема заразе, али је после, у класи, држао морални говор, у коме је наглашавао, да готово сви питомци пате од самонадраживања. У таквим приликама морала је се развити и хомосексуалност. Више пута дежурни официр, који је обилазио ноћу спаваће собе, налазио је по два друга у једном кревету.

Класне старешине вршиле су и смотру над питомачком спремом. Те смотре нису биле тешке. Место војничких ножева носили смо о струку шналу са месинганим оковом која је требало да се сјаји. Исто тако дугмад на мундиру и копча на опасачу.

Од часописа добијани су они који су одобрени: Босанску вилу, Искру, итд. То нам је било пријатно читати. Волели смо и мачевање. Ту нам је био од помоћи добри Белгијанац г. Шарл Дусе. И игре смо волели. Имали смо учитеља, пок. Благоја за плесне игре. Требало је видети ђаке, сељаке, који су учили играње. Запињали су при учењу валцерског корака, из леђа која су држали повијена, скакали су као зечеви и држали очи укочено, готово исколачене. Ипак су успевали да кроз неко време науче валцер, варошани су лакше успевали. После валцер часа журило се из учионице на спавање. Док сам ја изуо чизме други су већ били у кревету. Ја никада нисам имао смисла за срачунавање својих интереса. У мојој соби спавали су сви високи другови. Добро смо се слагали. Нисмо трпели свега Милана Кр. Ђорђевића, јер је био господског порекла, јер је био београдчић и јер је гурао бициклет водним официрима који су одлазили некој кући у посету. Ја сам се, пак, заузимао за Милана. Било ми је неправдо да се сви окомимо на једнога. Милан је због задиркивања другова често плакао у кревету. Пакете које смо добијали од куће делили смо са друговима око себе.

Тако је прошао у учењу, вежбању, спавању, рапорту, испитима. Испитна сезона била је претешка. На месец дана пред испите излазио је распоред испита. За сваки предмет дат је рок за спремање од 3-4 дана. Запињало се. Била је обично велика врућина. Питомци су се завлачили у учионице, по парку, таванима. Свак је запињао да добро положи. Разуме се и у току године било је пропитивања. Рад је био веома напоран.

Виши официри су ме ценили и налазили да ћу бити добар официр. Могу рећи да сам био добар ђак, озбиљан и везан за посао. Мало кад сам излазио на рапорт. Био сам јак и мало ко је смео да изађе на мене. Ипак ме је један, сада покојни друг, ударио песницом у нос. Ја се не сећам узрока. Друг је стао преда ме и кад је добро одмерио наш узраст и одстојање ударио ме је песницом у нос. Нико ме се нисам обраћао за помоћ, нос ми је био толико повређен, касније, много пута, морао сам тај пребивени нос сећи и исправљати. Ту операцију обавио је професор Кошијер у Бечу, у санаторијуму Лев.

Неколико дана по томе чекао сам друга да га казним. Он није улазио у разред. Боље рећи улазио је тек иза професора, а излазио одмах чим професор изађе. Тако се освета заборавила. Доцније сам био добар пријатељ са тим другом. Он није био рђав човек. О њему и данас круже веселе анегдоте.

Ја овде треба да извучем један закључак који се у моме животу често понављао: нисам окретан у борби и нисам злоумишљат. Као непрепеден, а јак човек

увек сам чекао да мене прво ударе, па тек онда да одговорим. Мали, кочопернији људи могу увек да задају више удараца. Али ако бих ја коме дао ударац, ја бих тим ударцем оборио човека на земљу. Био је у класи један човек, масиван, велики, јак човек „као земља“, кад бих га увредио, или напао, он би ме притиснуо уза зид и ја нисам могао да покренем тело да се ослободим. Тај другар би ме доброћудно питао: „Шта сад да ти радим?“. Мислио сам у себи: „Овај је јачи од мене и боља душа од мене“. Од тада сам тога другара веома ценио.

После вечере питомци би се разишли на све стране по дворишту. Ја сам испод руке, носио књигу, одувек сам нагињао филозофирању. Много пута жалио сам што сам морао ићи у војску, док је моје опредељење било на другој страни: професор, адвокат, говорник, чак и глумац - све је то било боље него бити официр. Нагињао сам писању и читању. Писао сам логично и брзо. Читање ми је још из младих дана лежало на срцу. Од прочитаних књига дуго сам душевно живео. Сећам се издања „Српске књижевне задруге“ званог „Забавник“. Ту у „Забавнику“ читао сам као гимназијалац „Стратонику“. То је био необично лепо написан роман. Онда сам читао преводе из талијанске литературе, нарочито из руске. Читао сам Толстоја, Достојевског, Тургенева, Гогоља. Ја никада нисам имао нарочиту симпатију за просечног писца. Читао сам његово дело. Ако је дело било добро, све је било добро. Тако сам волео и ценио *Рај и мир*.

RECORDS OF ČAČAK BY RADOJE M. JANKOVIĆ (1879-1943)

The records of his hometown left by Radoje Janković, unveiled to the public for the first time, will contribute to the research of civil, social, educational and cultural history of Čačak at the end of the 19th century. Prone to writing since his school days, Janković finalizes his rich and turbulent biography at the beginning of the Second World War and his testimony starts with a relatively happy childhood in a small town of about five thousand inhabitants, surrounded by Ovčar, Kablar and Jelica and the Morava, the most celebrated Serbian river. Radoje M. Janković (1879-1943) was an elite officer of the Kingdom of Serbia who participated in great historical and social changes at the beginning of the 20th century, a consul in the United States of America for a decade (1926-1936), the first ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Albania (1937-1939), a writer (*Days and Years, By Roads and Alleys, Suffering*) and patriot. His rich archives are kept in the City Library "Vladislav Petković Dis" where from we have taken this multilayer chronicle of a small town ruled by a bishop, in the time when the District of Čačak spread up until Studenica. Janković wrote down the history of his family, the destiny of his father Miliwoje and mother Milka and the story of his school days in his primary and secondary school in Čačak sharing his memories of teachers and professors (Vasa Filipović, Biža Knežević, Grgur Giga Jakšić, Pera Velimirović, Kosta Nedić), his gymnasium classmates (Mihailo Sretenović, Filip Filipović, Vladislav Petković Dis) as well as the story of his education in the Lower Officer School and Army Academy of Belgrade from 1897 to 1900. His personality was strongly affected by inevitable corporate punishments received from his parents, important pedagogical mistakes such as lashing and kneeling on corn and students' fights.

Memories of Radoje Janković are a sort of chronicle, but also an analysis of a small town with its remarkable and scholarly people, lawyers, pharmacists, doctors, judges and policemen, as well as people from the margins: punsters, lamplighters, fools, fortune tellers, outlaws, milkmen, servants, liars, empirics and gossips. Vivid

images of all layers of the civil society follow one another: merchants, craftsmen, peasants, clerks, soldiers, barkeepers, frivolous youth and children. Janković does not hide his rich imagination and his feelings, his little loves and injustices which permanently marked his character. He reveals myriads of family and local secrets showing how people used to live and cure themselves, what they used to eat, how their businesses were ruined, what they used to wear, how they used to celebrate, feast, get married, give birth, die... The town experienced cabinet crisis and the fall of the Government, which was the greatest fear of the clerks. The politics represented an important issue for this small town which, during the summer, used to host travelling theatre companies performing plays written by Kosta Trifković and Sterija Popović and, at one occasion, also the singing society "Obilić" with their conductor Josif Marinković. Religious holidays and fairs were important events and ceremonies for this small town on the Morava river, which was often flooded and whose marshes used to cause malaria and many other diseases cured by plantains, fruit brandy (rakia), raw potatoes, crushed roof tiles, twisting of the umbilicus, but also by sorcery and bloodletting and very rarely by medications.

Radoje Janković left Čačak for ever at the end of the 19th century taking with him a picture of wonderful surroundings where he loved to walk and civic virtues he brought from his house and homeland. He believed that the region of Čačak was the centre of the Serbian patriotism and the pillar of the nation's identity. He was proud of his origins, beautiful language and poems he had learnt from his mother. His writings represent a sort of picture postcard as well as the most beautiful story book of that period of time and about Čačak which should be reread several times. It teaches us to remember the people who were born in this town and who were unfairly forgotten by their descendants. The present Čačak stands on the foundations of the Janković's city of Čačak. This is an opportunity to get to know them better and start loving the past which is a part of each one of us.

Danica OTAŠEVIĆ

LES ÉCRITS SUR CACAK DE RADOJE M. JANKOVIC (1879-1943)

Les écrits sur son pays d'origine, que laissa Radoje Jankovic et qui furent disponibles pour la première fois devant l'avis public, contribueront à l'étude de l'histoire humaine, sociale, éducative et culturelle de Cacak à la fin du 19ème siècle. Enclin à l'écriture dès ses débuts scolaires, Jankovic souligne, au début de la Deuxième guerre mondiale, une ligne en-dessous de sa biographie riche et turbulente et le témoignage commence à partir d'une enfance plus ou moins heureuse dans un bourg d'environ 5 000 habitants, entouré par l'Ovcar, le Kablar et la Jelica et par la rivière serbe la plus célébrée par le chant, la Morava. Radivoje M. Jankovic (1879-1943) fut un officier d'élite du Royaume de la Serbie, participant aux grands revirements historiques et sociaux au début du 20ème siècle, consul en Amérique pendant une décennie (1926-1936), premier ambassadeur du Royaume de la Yougoslavie en Albanie (1937-1939), homme de lettres (Les jours et les années, Par grand-route, Au supplice) et patriote. Ses archives abondantes sont gardées dans la Bibliothèque municipale „Vladislav Petkovic Dis“, desquelles on peut mettre en évidence cette chronique multicouche du bourg dans lequel siégea l'évêque, tandis que le district de Cacak s'étendit jusqu'à Studenica. Jankovic écrit l'histoire de sa famille, le destin de son père Milivoje et de sa mère Milka, ses années scolaires du primaire au secondaire et au collège de Cacak, en apportant les mémoires des maîtres d'école et des professeurs (Vasa Filipovic, Boza Knezevic, Grgur Giga Jaksic, Pera Velimirovic, Kosta Nedic), des copains de lycée (Mihailo Sretenovic, Filip Filipovic, Vladislav Petkovic Dis), puis sa scolarité à l'école secondaire des sous-officiers et à l'Académie militaire à Belgrade de l'année 1897 jusqu'à l'année 1900. Des cicatrices à l'âme laissèrent les bastonnades inévitables de ses parents et les grossières erreurs pédagogiques, les verges, l'agenouillage sur le maïs, les bagarres d'écoliers.

Les souvenirs de Radoje Jankovic sont une sorte de chronique, mais aussi une analyse de la province qui eut ses gens illustres et savants, des avocats, apothicaires, médecins, juges et flics, ainsi que des marginalistes : les farceurs, les lanterniers, les fous, les sorciers, les

rebels, les laitiers, les domestiques, les menteurs, les charlatans et les commères. Se succèdent les images vitales de toutes les couches de la société civile : les commerçants, les artisans, les paysans, les employés, les soldats, les cafetiers, les jeunes gens et marmailles espiègles. Jankovic ne cacha pas ses fantaisies et ses sentiments exubérants, ses petits amours et les injustices qui se gravèrent durablement dans son caractère. Il dévoile de nombreux secrets de famille et du centre du bourg, comment on vivait, on se soignait, on dépérissait au travail, on se mariait, on mettait au monde, on mourait... Le centre du bourg eut conscience de la crise du cabinet et la chute du gouvernement, de quoi redoutèrent le plus les employés. La politique fut une chose importante dans le bourg où pendant l'été des troupes de théâtre ambulants donnèrent en spectacle des pièces de Kosta Trifkovic et de Sterija Popovic et également, une fois, la chorale „Obilic“ avec le chef d'orchestre Josif Marinkovic. Les jours de fêtes ecclésiastiques et les foires furent des événements importants et une solennité pour une ville sur la Morava qui fut souvent inondée et les marécages furent souvent à l'origine du malaria et de nombreuses maladies qui furent soignées au plantain, à l'eau-de-vie, à la pomme de terre crue, à la tuile pilée, à l'entortillage du nombril, mais aussi par des sortilèges, des saignées, moins par des médicaments.

Avec l'image de l'admirable environnement, dans lequel il aimait se promener et le moral civil qu'il emportait de chez soi et de son pays d'origine, Radivoje Jankovic s'en alla pour toujours de Cacak à la fin du 19ème siècle. Il croyait que la région de Cacak était la quintessence de la nation serbe et les façades de la maison nationale. Il était fier de ses origines, du beau parler et des chants appris de sa mère. La carte postale écrite qu'il laissa est le plus beau livre de lecture d'un temps et de Cacak, qu'il faudrait lire plusieurs fois. À savoir et en mémoire des habitants qui y sont nés et de leurs descendants qui les oublièrent injustement. Sur les fondations du Cacak de Jankovic repose la ville du Cacak d'aujourd'hui. C'est l'occasion de mieux faire leur connaissance et de prendre en affection le passé qui vit dans chacun d'entre nous.

Danica OTASEVIC